

I Z P R I H O D N J E Š T E V I L K E

I Z D U H O V N E Z G O D O V I N E S L O V E N C E V

Egidij Jeras: ODLOMKI IZ ŽIVLJENJA DELAVCA

Po rokopisu pripravil **dr. Janko Kostnapfel**

A K A D E M S K I Č A S T N I K I

Marijan Kranjc

INTELIGENCA – GENERALI IN ADMIRALI

P R E G N A N S T V O

Jože Vokač

DNEVNIK IZ JUŽNE SRBIJE (1941–1944)

A L T E R N A T I V A I N A V A N T G A R D A

Vladimir Kavčič

PRISPEVEK K PROBLEMATIKI REVIALNEGA TISKA V LETIH 1952–1974

Franjo Marošek

VZGOJA VOJNIH SIROT V DOMOVIH

(Monika Kokalj: Mama, kam gremo?, Borec 567–568–569/1999)

horec

Emil Cesar

OBLIKE LITERARNEGA IN ORGANIZIRANEGA POLITIČNEGA ODPORA LILI NOVY MED DRUGO SVETOVNO VOJNO ● 5

Janez Šmitek

VALENTIN OBLAK: ŽUPNIJSKA KRONIKA KROPE (1914–1918) ● 39

Primož Vresnik

SVINČNIK RISBE IZ PRESTRELJENE SKICIRKE MLADEGA PODPOROČNIKA JOŽETA VOKAČA

Spomin na soško fronto ● 57

TRPLJENJE OTROK V OKUPIRANI SLOVENIJI (1941–1945)**Ivanka Žagar Milovanovič**

Spremna beseda ● 77

Herman Janež

Otrok v koncentracijskem taborišču na Rabu ● 84

Mirko Jelenič

V sleherni vojni najbolj trpijo otroci ● 87

Ivica Žnidaršič

V letih 1941–1945 je bilo izgnanih okrog 20.000 slovenskih otrok ● 88

Herman Janež

Otrok v koncentracijskem taborišču ● 90

Janez Stiglic

Taboriščniki – ukradeni otroci ali pravilneje: najmlajši taboriščniki med drugo svetovno vojno ● 92

Milica Stregar

Partizanski civilni taborišči ● 99

Majda Markič

Ljubljanski ilegalčki ● 106

Zora Konjajev

Razmere na Kočevskem, Dolenjskem, Notranjskem in Beli krajini ● 109

Herman Janež

Moj pogled 55 let v preteklost ● 112

Alenka Kraigher Gregorc

UKRADENI OTROCI ● 115

Rozina Švent

PO SLEDEH KARDELJEVIH PISEM

Boj za priznanje nove Jugoslavije (pomen in vrednost informacijskih služb med drugo svetovno vojno) ● 127

Matija Žgajnar

PARTIZANSKA ZAVEZNIŠKA LETALIŠČA ● 148

Zoran Krnič

OBVEŠČEVALNO-VARNOSTNI SISTEM VELIKE BRITANIJE ● 206

Pavla Jerina Lah

PISMO ● 239

AVTORSKI IZVLEČKI ● 243

NA NASLOVNICI: Jože Ciuha, VARIACIJE

Emil Cesar

OBLIKE LITERARNEGA IN ORGANIZIRANEGA POLITIČNEGA ODPORA LILI NOVY MED OKUPACIJO

O poetesi Lili Novy bo beseda. O tem, kakšno je bilo njeno osebno udejstvovanje v letih okupacije in boja, v narodnoosvobodilnem obdobju, in kakšno je bilo njeno delo v tem času. O delu, na katerega je bila kot Slovenka upravičeno ponosna.

Kljub temu, da že dolgo poznamo poglobljena dejstva iz njenega življenja – predvsem so to literarna –, je ostala problematika iz tega obdobja njenega življenja v celoti neznana. Z njeno izredno bojevniško podobo sem se seznanil v svojih raziskavah slovenske književnosti v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja. Značaj dela mi ni omogočal, da bi že tedaj spregovoril o njej. Bralcu jo zdaj podajam z vsem razpoložljivim literarnozgodovinskim gradivom. Ob tem pa mi je v zadoščenje, da opozorim še na podobo doslej neznane skupine intelektualcev, s katero je zavzeto sodelovala tudi Lili Novy. Kot sklepam, so ti intelektualci le delno pripadali ilegalnemu sektorju kulturnih delavcev. V mislih imam ilegalno skupino kulturnih delavcev, političnih somišljenikov pri Akademski založbi. S tem postaja podoba kulturnega sektorja še celovitejša, kot smo jo poznali doslej, hkrati pa je presenetljiva in zelo zgovorna, kar bo priznal vsak, ki pozna ilegalno kulturno delovanje v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani. Menim, da je bila podoba skupine izredno pomembna prav zaradi njenih članov.

Kulturni delavci in sodobniki Lili Novy so nanjo ohranili časten spomin. O njenih literarnih začetkih pripoveduje Josip Vidmar, o predvojnem življenju ljubljanske boheme govori Igor Torkar v knjigi *Deseti bratje*, o njej mi je pripovedoval Fran Albreht, o čemer je tudi pisal v *Naših razgledih*. Časten in markanten spomin na njeno poezijo je ohranil Josip Vidmar v svojih *Obrazih*, z željo, da pokaže predvsem njeno pesniško podobo in ne le samo življenje, medtem ko je Jože Javoršek želel osvetliti obe razsežnosti, pesniško in življenjsko (Lili Novy, zbirka *Znameniti Slovenci*). Prav gotovo pa so o njej pisali diplomske naloge tudi študentje slavistike – da ne bi spet kdo nekritično zatrjeval, da je bila Lili Novy po smrti prezrta, tako kot se je to nekritično govorilo v zvezi z Ivanom Pregljem, Alojzem Gradnikom, Stankom Majcnom in prav v zadnjem času, v zvezi z Janezom Jalnom!

Tudi s pesniško zapuščino Lili Novy, kolikor je bila dosegljiva kulturni javnosti, se je ravvalo – tako sodim – z odnosom. Njeno prvo pesniško zbirko *Temna vrata* (1941) je izdala Akademski založba, izšla je v biblio-

filski izdaji. Po njeni smrti je sledila druga zbirka *Oboki* (1959), ki jo je uredil Josip Vidmar in pesnim dodal potrebno spremno besedo. Zanimanje za pesnico pa tudi pozneje ni zamrlo.¹

Odgovor na vprašanje, kdaj je začela Lili Novy organizirano sodelovati v odporu, je načelen. Kot slovenska intelektualka, za kar si je prizadevala, se je opredelila za Osvobodilno fronto in njen bojovniški program, kakor hitro se je soočila z italijansko okupacijo in okupacijskim režimom. Občutila ju je boleče in kot nacionalno sramoto, prizadejano njej in vsem tistim, ki jim je pripadala po rodu. Zato je pomembna izjava, ki jo podaja Jože Javoršek: »... na smrt / sem se / zvezala s Slovenci. Moj razvoj je končan, dokončno sem postala Slovenka.«² V dopisu, 8. novembra 1966, pa je upravičeno samozavestno zapisala: »Živela sem ves čas v Ljubljani in sem bila ves čas povezana z OF.«

Zato drži trditev Josipa Vidmarja, da je »brez omahovanja stopila v osvobodilne vrste,« s čimer je mislil na čas po okupaciji in po ustanovitvi Osvobodilne fronte,³ čeprav je hkrati zapisal: »Kje in kako je bila povezana, mi ni znano, vem pa, da je bila in da je to potrdila tudi s svojim literarnim delom.«

Nekoliko bolj določen je Jože Javoršek, ker je to zahteval značaj njegove knjige. Sicer pa so Novyjevo ocenjevali po tako pomembnih dokumentih, kot so njene pesmi, kar je pravilno. Naša razprava naj bo prispevek k njeni literarni in človeški podobi v času, ki ga je vsilila okupacija. Odgovor na vprašanje, kdaj se je vključila v Osvobodilno fronto, sporoča Lili Novy sama, ko pripoveduje, da sta jo vanjo vključila otroka pesnika Otona Župančiča, hčerka Jasna, tedaj študentka medicine, in sin dr. Andrej. Po podatkih, ki sledijo, sklepam, da je to bilo leta 1941, kar potrjuje tudi izjava dr. Jasne Kmet.⁴ Novyjeva še pripoveduje, da jima je plačevala prostovoljni mesečni davek, ki je bil v razmerju s tedanjimi plačami in življenjskimi stroški dokaj visok, zlasti še ko vemo, da ni bila premožna. Sprva je prostovoljno dajala po 50, pozneje po 100 lir. Tako je ostalo vse do odhoda dr. Andreja Župančiča v partizane, ko je zbiranje prispevkov prevzela njegova sestra Jasna, ki se spominja, da je Lili Novy vsakokrat, ko ji je izročila denar, poudarila: »Samo za zdravila, da ne bo za kanone in puške!« To priča ne le o značilni obliki njenega bojevništva, temveč tudi o Lili Novy kot pesnici. Opisana zveza je delovala do božičnih racij leta 1942, ko so dr. Jasno Kmet zaprli Italijani.⁵ Po njeni aretaciji je Novyjeva, kot je trdila sama, dajala mesečni prispevek dr. Francetu Mesesnelu. Podatki dokazujejo, da je Novyjeva ostala organizacijsko povezana z Župančičevimi, čeprav je bila hkrati članica ilegalnega aktiva somišljenikov pri Akademski založbi. Pri Župančičevih se

je morala seznanjati z vso sprotno ilegalno literaturo in drugimi zadevami. Do kdaj je delovala ta zveza, Novyjeva ne govori, ker tega ni zahteval namen omenjenega pisanja. Vključena je bila v organizacijo Osvobodilne fronte in ne v stanovsko organizacijo, kar je pomembno. Zato tudi njena povezava z Župančičem ni bila nikoli izdana, niti januarja leta 1945.

Domnevam, da se je Novyjeva po aretaciji dr. Jasne Kmet povezala z enako mislečo skupino intelektualcev, ki se je začela ilegalno sestajati v prostorih Akademске založbe. Ker v tej zvezi Novyjeva omenja dr. Franceta Mesesnela, sklepam, da je bil on organizator političnih somišljenikov pri Akademski založbi. Čeprav podrobnosti o ustanovitvi skupine niso znane, je pomemben podatek Lidije Zornada – Hrovatin, da se je marca 1942, ko se je zaposlila pri založbi, skupina že sestajala, vendar da ne ve, kdo so bili člani skupine pred njenim prihodom.

Sklepamo lahko, da je bila skupina zaradi varnosti stalna, da se iz previdnosti ni širila. Zaradi resnosti nalog, ki so se jih lotevali, so o novih članih preudarno odločali vsi člani. Odločilna za sprejem sta bila politično prepričanje in zanesljivost.

Akademška založba je bila ustanovljena leta 1931, njen lastnik je bil Silvester Škerl. Razpolagala je z več prostori. Pisarna in skladišče sta bila v visokem pritličju stavbe v Šelenburgovi ulici št. 6 (danes je to Slovenska cesta). V prvem nadstropju so bili še štirje prostori, ki so služili za skladišče, v zadnjem delu z dvojnimi stropom pa je bil ilegalni prostor, t.i. »bunker«. V vojnem času sta se v njem med drugim zadrževala Josip Vidmar in Dušan Pirjevec – Ahac, vse do osvoboditve pa je ostal neodkrit. Založba je imela prostore še v dvoriščni stavbi na Šelenburgovi ulici št. 4 (restavracija *Rio*), kjer je bila *Librairie Française*. Pred vojno so tu dvakrat tedensko prirejali klubske večere v francoskem jeziku. Sedež založbe je bil v hotelu *Slon*, kjer je bila tudi knjigarna. Njeni prostori na desni strani vhoda v hotel so bili majhni, ker so bili prvotno predvideni za prodajo tobačnih izdelkov in časopisov, tj. za trafiko. V knjigarno se je prišlo s ceste (Slovenska cesta), od tod pa so zavite stopnice vodile v prvo nadstropje, v majhno pisarno, v kateri je bilo prostora za mizo, divan, stole in knjige, zložene tudi po tleh. V tem prostoru so bili ilegalni sestanki, ki so trajali od šestih zvečer, ko je Lidija Zornada – Hrovatin zaprla knjigarno, pa približno do policijske ure. Lili Novy je tu večkrat prespala.⁶

Osrednja oseba skupine je bil Silvester Škerl, zelo aktiven sodelavec Osvobodilne fronte, ki je sodeloval pri izdajanju ilegalnega tiska in knjig, člani skupine pa so bili dr. Fran Ramovš, univerzitetni profesor in generalni tajnik Slovenske akademije znanosti in umetnosti, dr. France Mesesnel, univerzitetni docent in konservator, Lili Novy in morda Vida Taufer. Stike so navezali tudi z drugimi kulturnimi delavci in znanimi osebnostmi, ki so zahajali v knjigarno. Lidija Zornada – Hrovatin omenja še dr. Radoslava Hrovatina, Lili Novy pa Pavla Golio, Nado Kozak, Ančko Breclj, Ano

Župančič, Lizo Levar in Zdravko Kocbek. Medtem ko so ti prihajali v založbo ob vsakem času, so se Ramovš, Mesesnel, Novyjeva in Tauferjeva shajali zvečer.

Po poznavanju ilegalne organizacije kulturnih delavcev bi to skupino lahko uvrščali v t.i. terenske odbore. Podoben odbor, ki ga poznamo, je v okviru kulturniške organizacije na Mirju vodil dr. Marjan Tepina.⁷

Da je bila skupina pomembna, govori tudi povojna izjava Fani Kveder – Guček, pripisana na že omenjeno pismo Lili Novy, 8. novembra 1966. Na osnovi te izjave bi lahko sklepali, da ji je ilegalna mestna organizacija – morebiti po posredovanju dr. Franceta Mesesnela – naročila, naj Novyjeve ne vključuje v delo na terenu, ker je ilegalno udeležena že drugje.

Skupino pri Akademski založbi je vodil dr. Fran Ramovš, sklepam pa, da jo je dr. France Mesesnel vključil v Osvobodilno fronto in potem vzdrževal stike z njo ves čas njenega obstoja. Tudi zaradi take organiziranosti je skupina ostala neodkrita, čeprav vemo, da je zaradi izdaje domobranska policija izvedela za poglobitno Mesesnelovo vlogo v ilegalnem gibanju. Policijski dokumenti pa dokazujejo, da za samo skupino pri Akademski založbi niso vedeli, kar priča o tem, da so bili člani skupine povezani drugače in ne v kulturniškem sektorju. Dr. Mesesnel je pri zaslišanju, čeprav je bilo zelo poostreno (mučenje!), ni omenjal. Skupina je bila izjemno literarno dejavna. Pesmi nista pisali le Lili Novy in Vida Taufer, temveč vsi člani, tudi dr. Ramovš in Silvester Škerl, član Kosovelovega pesniškega kroga in avtor pesniške zbirke *Stopnice v stolpu* (1924); Ramovš verjetno le v znak spoštovanja in prijateljstva, medtem ko svojci Silvestra Škerla hranijo rokopisni zvezek iz leta 1945, naslovljen *Jeseniški verzi*, ki je nastajal od aprila do maja 1945, ko je bil Škerl konfiniran na Jesenicah. Verzi so posvečeni njegovi ženi, zvezek pa vsebuje magistrale in venec šestnajstih pesmi, posvečenih Danici Repet, Ramovševi sorodnici. Čeprav sodijo pesmi v Škerlovo zasebno življenje, navedimo za vpogled v vsebino in raven izpovedi uvodne verze, ki govorijo o vzrokih nastanka teh pesmi:

*Hodila skupaj sva že nekajkrat
ob teh nedeljah čudovitih,
izgnanec oče jaz, ti mlada mati ...*

Na Jesenicah je nastal tudi Škerlov sonetni venec *Večnemu gibanju*, ki ga je natisnil (morda ilegalno) jeseniški tiskar Anton Blažej.

Skupina pri Akademski založbi je bila tipično ilegalna. Lili Novy pripoveduje, da so se člani poleg zbiranja prostovoljnega mesečnega davka vključevali tudi v druge ilegalne akcije. Sama je prevzela skrb, da zbere večjo vsoto denarja. Takrat je k njej prišel Ciril Vidmar, ki jo je »potreboval za OF v gotove svrhe«. Vsi člani so zbirali tudi hrano – verjetno za Slovensko narodno pomoč, namenjeno predvsem političnim zapornikom

in internirancem – ter obleko in druge stvari, ki so jih potrebovali partizani. Sama je dajala »blago, volnene stvari in rjuhe«. Zanimiva je tudi podrobnost, ki dokazuje, da so člani skupine delali kolektivno. O tem pravi Novyjeva takole: »Pakete smo pošiljali iz sobice nad takratno knjigarno Silvestra Škerla.« Zanimiv pa je še drugi podatek, namreč, da je bil pri tem vedno navzoč dr. Ramovš. V skupini so med drugim prebirali, komentirali in si med seboj posredovali ilegalni tisk, vzdrževali pa so tudi pisne stike s partizani – s tistimi kulturnimi delavci, člani Izvršnega odbora Osvobodilne fronte, s katerimi so že pred vojno imeli prijateljske stike.

Proti okupacijskim ukrepom so se borili tudi drugače. Čutili so dolžnost, da se pri svojih vplivnih znancih aktivno zavzamejo za ljudi, ki jih je doletela nesreča in so potrebovali pomoč. Tudi Lili Novy je večkrat posredovala. Prvič takrat, ko se je zavzela za dr. Franceta Mesesnela, ki je bil zaprt, kakor tudi za Lizo Levar, ženo igralca Ivana Levarja. Pod slovenskimi domobranci pa se je pri grofu Karlu Turjaškem zavzela za »neko žensko«, ko so v njenem stanovanju, v Lukmanovi hiši na Gradišču, odkrili ilegalno tehniko. Grofa je prosila, naj prepreči, da bi policija dobila rokopise, ki bi bili obremenjujoči za osumljeno. Sklepam, da je bilo njeno posredovanje v vseh primerih uspešno, sicer tega ne bi omenjala.

Tudi Vida Taufer je sodelovala z Osvobodilno fronto. Ti stiki so ostali tesni tudi po vojni. Ob pomanjkanju drugih podatkov naj navedem, da se je januarja 1944 z Jožetom Udovičem udeležila plenuma kulturnih delavcev v Semiču. Podatke o tem hrani arhiv Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani.

Zlasti pa izstopa dr. Fran Ramovš kot zaveden Slovenec in odločen nasprotnik okupacije. Rekli bi, da je bil prav neustrašen in da je iskal spopade z italijanskimi okupacijskimi oblastmi. O tem pripoveduje tudi Fran Saleški Finžgar. Tak dogodek se je pripetil 14. oktobra 1942, na zaslišanju na *Grupamento degli Assalti*: »Med tistimi, ki so bili poklicani isti dan – bilo nas je menda okrog 50 –, se je najbolj odločno postavil dr. Fran Ramovš, generalni tajnik Akademije (SAZU), univerzitetni profesor, svetovno znan slavist. Ta je na hinavsko govorjenje laškega oficirja vrgel na mizo predenj svoje rokavice, odpel si je suknjo in rekel: »Kaj pa uganjate to komedijo? Postrelite nas. Ako pobijete do sto najboljših kulturnih delavcev, ste narodu odsekali glavo! Vzel je rokavice in šel.«⁸

Na osnovi teh besed sklepam, da je bil Ramovš tudi pobudnik izredno smelega intervencije, ko se je zavzel za zaprtega pisatelja Lovra Kuharja – Prežihovega Voranca pri enem od nosilcev okupacijske oblasti, komandantu XI. armadnega zbora, generalu Gastonu Gambari. Način razmišljanja, ki odločno nasprotuje nevarni politični propagandi, in utemeljitev prošnje sta si namreč podobna. V utemeljitvi med drugim pravi: »S svojimi objavljenimi deli si je Prežihov Voranc zaslužil mesto med slovenskimi pripovedniki v književnosti. Za nas, ki pripadamo enemu naj-

manjših narodov v Evropi, je vsak kulturni delavec dragocen in izguba enega nadarjenih pisateljev širokih razgledov in globokih koncepcij bi nas, ki nas je že tako malo, toliko bolj kruto prizadela.«⁹

Lidija Zornada – Hrovatin pa pripoveduje, kako se je Ramovš zavzel za obsojenega Silvestra Škerla in se vključil v njegovo reševanje tako, da je poslal dopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti podobni znanstveni instituciji v Rimu, ta pa je potem posredovala pri sodnih oblasteh v Ljubljani.

Medsebojni stiki članov so bili hkrati tudi izredno prijateljski. Jasna Pisanski je pripovedovala, da so tedaj, ko je bil oče v preiskovalnem zaporu, nad njo izvajali nasilje in jo hoteli izključiti iz šole. V odsotnosti njenega očeta je Ramovš čutil dolžnost, da je skrbel tudi za Škerlove otroke. Njegovo posredovanje pri ravnateljici je bilo uspešno.

Skupina se je zavzela tudi za brata Lidije Zornada – Hrovatin, prav tako pa je skušala pomagati Silvestru Škerlu, ko je bil leta 1944 konfiniran na Jesenice. Da bi nekoliko omilili trpljenje, je Ramovš tedaj posredoval in omogočil obiske pri svoji sestrični Danici Repev na Blejski Dobravi. Škerl je tako vsak teden prihajal na njen dom, kjer je pisal pisma, Repetovi pa so poskrbeli, da so Škerlovi, ki so živeli v Ljubljani, vsa pisma redno prejeli.¹⁰

Lili Novy je prijateljstvo globoko pojmovala in mu ostala zvesta. Pripravljena je bila tudi osebno se žrtvovati – za Otona Župančiča in Dušana Serneca je na primer sprožila celo denarno akcijo, da bi jima priskrbel potrebne vitamine.¹¹

Da so bili medsebojni stiki članov tega aktiva izredno prijateljski, dokazuje tudi ohranjeno pismo, ki ga je Lili Novy pisala Silvestru Škerlu, in se glasi:

»Dragi Škerlj! Včeraj takoj po Albinem odhodu mi je postalo zelo slabo, dobila sem vročino in ležim. Bog daj, da bo kmalu dobro, zelo nerodno je zdaj zaradi Fides. Prosila te bom če v ponedeljek še ne bo dobro, da se boš k meni potrudil radi neke Fidesine prošnje, pa morda bo kmalu bolje. Prosim kupi zame danes 4 žemlje, bom ob 6 Toni k tebi ponje poslala. Zelo miserabel mi je. Prosim pošlji Albi po Atili priloženo pismo. Lepo ga pozdravljam in Tebe tudi. Pisma za Albo ne smeta pozabiti! Kako je z Jasno?

*Tvoja
Lili*

Če pojdeš k Ficku, ga pozdravi. Res prebedasto je to, da sem zbolela!«

Z Atilom je mišljen dr. Fran Ramovš – tako so ga imenovali v prijateljskem krogu. Alba, ki jo Lili Novy tudi omenja, je njegova žena Albina, Ficka pa je ljubkovalno ime za hčer Fides, poročeno Petek.

Jasna Pisanski se spominja, da je po očetovi aretaciji Ramovš čutil prijateljsko dolžnost, da poskrbi za Škerlovo družino. Na Viču, kjer so stanovali, jih je obiskoval, jim cepil drva in se z njo igral. Ko pa se je izvedelo, da se slovenska domobranska policija hoče polastiti knjižnih zalog Akademске založbe, sta Ramovš in Lidija Zornada – Hrovatin naglo ukrepala in vse knjige znosila v Dukičeve bloke, v stanovanje sorodnice njenega poznejšega moža, dr. Radoslava Hrovatina.¹²

Posebnost tega aktiva somišljenikov Osvobodilne fronte pa je bila, da so urejali in shranjevali arhiv. Za to so se odločili zaradi ilegalne korespondence s posameznimi člani Izvršnega odbora Osvobodilne fronte na osvobojenem ozemlju, saj so bili prepričani, da so pisma pomembna, aktualna in zanimiva.

O tem je potrebno podrobneje spregovoriti. Čeprav Josip Vidmar trdi, da med okupacijo ni vzdrževal stikov z Lili Novy in drugimi ljubljanskimi kulturniki, njegova trditev ne drži. Sicer navaja, da se je po odhodu iz Ljubljane Novyjeva zanimala zanj. Tako pripoveduje, da je v Koča vasi povpraševala grofico Scholmayer o njegovi nadaljnji usodi, pozneje, že v Kočevskem Rogu, pa so prihajala sporočila, ki so ga seznanjala o njenem življenju.¹³ Osební stiki z Zdravko Kocbek so omogočili, da sta Novyjeva in skupina pri Akademski založbi vzpostavili pisne stike s Kočevskim Rogom in od tam dobivali tudi odgovore, kar je dokaz velikega zaupanja. Zdravka Kocbek je prišla v Ljubljano po italijanski poletno-jesenski ofenzivi leta 1942, ko so se člani Izvršnega odbora Osvobodilne fronte odpravili prek Podlipoglava v Polhograjske Dolomite. Novyjeva izrecno navaja, da se je Zdravka Kocbek po prihodu iz partizanov zatekla na njen dom. Njuni stiki so bili izredno prijateljski tudi pozneje, ko je Kocbekova dobila novo ilegalno skrivališče (pri družini Majdič) in je to zaupala Lili Novy, ki jo je tam tudi obiskovala.

Kot vemo iz Kocbekovih dnevniških zapiskov, so člani Izvršnega odbora obširno in redno odgovarjali na pisne stike. Pisma so na Rog prihajala na več načinov. Za pisma kulturnih delavcev pri Akademski založbi je do kapitulacije Italije posredovala izključno Kocbekova žena Zdravka. Iz Kocbekovega zapisa še izvemo, da mu je pismo Pina Mlakarja prinesel Ivek Šubic ob svojem prihodu iz Ljubljane.¹⁴

Kocbek večkrat govori o pismih iz Ljubljane. Tudi po premiku v Polhograjske Dolomite je bila povezava z Ljubljano občasno izredno dobra. Tako govori celo o skoraj dnevni kurirski zvezi.¹⁵ Skoraj redna kurirska zveza pa je pozneje delovala s Kočevskim Rogom.¹⁶

Kot že rečeno, Edvard Kocbek večkrat poroča o pismih iz Ljubljane, a jih zaradi konspiracije le omenja. Določno govori le o paketu in pismu s hudomušnim sporočilom, ki ga velja zapisati: »Posladkajte se in potem hitro pridite, da boste še sladki.«¹⁷

Ali sta bila paket in pismo pripravljena v Akademski založbi; ali je sporočilo napisala Lili Novy?

Skupina pri Akademski založbi ni prekinila stikov s partizani niti pozneje, leta 1944, vendar so bili zaradi varnosti manj pogosti. Tudi takrat je stike organizirala Lili Novy. Imena, ki jih navaja (npr. Ančka Levar), to dokazujejo.

Po odhodu Edvarda Kocbeka iz Slovenije je pismo Lili Novy dobil Josip Vidmar. Pričela je krožiti njena pesem *Prijatelji*. Pesem je nastala v težki osebni stiski, a naslov je premišljeno izbran. Vsebinsko je sorodna pesmi Nekje, ki se zgovorno končuje:

*Vendar obrazi se kažejo znani
mirno odločni mi, preden zaspim
pesem, kot petek na jasni poljani
plava nad mano, ko tiho ležim*

V tej pesmi ohranja vero v drugačen in varen čas. Bilo je tako značilno za Novyjevo, da ga je shranil in pozneje objavil. Zaradi konspiracije je pismo premišljeno sestavljeno. Da ga je napisala Novyjeva, je Vidmar zlahka ugotovil, kljub temu, da se je podpisala z moškim imenom. Prepoznal jo je po pisavi, čeprav je bila nekoliko popačena, in po rabi svojilnih pridevnikov »njen« in »svoj« ter »svoje« in »vaše«. Dokaz o piscu pa je našel tudi v vikanju.¹⁸

Vidmarjeva trditev drži. Ob tem lahko le rečemo, da se je pri pisanju pisma zelo potrudila. Vidmarjeva trditev o znanju slovenskega jezika je točna. V dokaz mi je dopis Lili Novy, 8. novembra 1966. Pravopisnih in slovničnih napak je tu veliko več, morda zato, ker je bilo pisano v afektu in kot odgovor na nekatere krivične obtožbe. Lahko trdimo, da je bilo v pismu toliko takih napak, da Vidmar ni bil nikdar v dvomu, od kod je pismo in kdo mu ga je pisal. Po napakah, ki jih navaja, sklepamo, da se je Novyjeva zelo potrudila. Menim, da je pismo Vidmarju posredovala žena dr. Marijana Breclja (Miha), Ančka Levar, na željo Lili Novy. Tudi to pismo je dokaz velikega medsebojnega zaupanja. Čeprav morebitnega odgovora Vidmar ne omenja, so ga poslali, verjetno po isti poti. Pismo se glasi:

»Dragi! Majhen pozdrav vam pošiljam. Prozorni zavojček je od kolega Dolenčkove sestre. Mislim vsak dan na vas. Hotel sem že mnogokrat pisati v teh mesecih, pa mi nikakor ni bilo mogoče. Osebno se še dosti dobro počuti. Vsi mislimo vedno na vas! Da bi spet prišel čas, ko bomo lepo živeli in delali. To si želimo vedno bolj. Saj si lahko mislite, da imamo dosti povoda za take želje! Tako rad bi še mnogo pisal, pa je težko. In tudi ima vse eno jedro: ostanite zdravi in ohranite vsem vaše prijateljstvo! Najlepše vas pozdravlja Miha.

*Prosim sporočila zame kar v pismo Mihatove žene! Nikamor drugam.*¹⁹

Tudi to pismo izpričuje predanost narodnoosvobodilnemu boju. Hkrati pa vsebuje marsikatero, verjetno pomembno osebno novico, ki je danes zaradi namerne vsebinske nerazumljivosti sporočila ne moremo več komentirati. Tako kot v pesmi *Prijatelji!* tudi to pismo ni potrebovalo odgovora. Novyjeva je prijateljem le sporočila svojo odločenost in odločnost skupine pri Akademski založbi, da so kljub vsemu (kljub nasilju) še vedno trdno na strani partizanov in njihovega boja in da neomajno verujejo vanj. Sporočila pa je tudi svoje intimne misli, da je nenehno v mislih pri njih, njihovem življenju in delu. Zaradi izrednih policijskih razmer v Ljubljani, ki jih je Vidmar moral poznati, na obširen odgovor ni mislil. Obenem pa Novyjeva s tem pismom izraža dragoceno željo po mirnem in svobodnem delu, verjetno tudi literarnem.

Z mislijo o shranjevanju arhiva so se strinjali vsi člani skupine, verjetno pa je imel poglavitno vlogo dr. Fran Ramovš. Kaj vse je vseboval arhiv, ne vemo. Vemo le, da so shranjevali tudi pesmi protiokupacijske vsebine in pesmi odpora Lili Novy, ki so nastajale v obdobju okupacije, kar tudi dokazuje, da so Novyjevo imeli za edino priznano pesnico. Katere njene pesmi so shranili, ne vemo. Po vsej verjetnosti so to bile pesmi, ki jih poznamo: *Godba, Prijatelji!* in *Listki*. Vse navedene pesmi so nastale med italijansko okupacijo leta 1942. Morda je obstajala še katera, ki je danes ne poznamo in je izgubljena. Z vsem tem pa poleg znanih razsežnosti odkrivamo še novo, vsebinsko razsežnost delovanja tega frontovskega aktiva, kakor jo poznamo še iz literarnega kroga Karla Destovnika – Kajuha, Bojana Štiha, Milana Pogačnika, Zdenka Zavatlava, Zavatlavovih ter Silve, Fani in Leona Ponikvarja. Za to je skrbela Lili Novy, seveda, ob podobni zavzetosti drugih članov aktiva.

Vir, ki poroča o arhivu, je Novyjeva sama, ne da bi se zavedala njegovega pomena. Iz njene pripovedi razberemo, da je bil arhiv v zgornjem prostoru Akademске založbe. Ker poznamo prostor in njegovo razporeditev, sklepam, da arhiva niso preveč skrivali, zanašajoč se, da je dovolj varno skrit med neurejenimi knjigami. Najverjetneje so ga imeli kar na podu, pod neurejenimi papirji in knjigami. Novyjeva pripoveduje tudi o usodi arhiva, namreč celotnega gradiva niso shranjevali na enem mestu. Lili Novy govori izrecno o svojih pesmih, da zaradi varnosti niso bile spravljene skupaj z ostalim arhivom, temveč drugje. Arhiv je uničil (sežgal) dr. Fran Ramovš, o čemer pa se ni odločil sam, ampak z vednostjo in privoljenjem vseh članov skupine, tudi Novyjeve. Takšno odločitev je sprejela kot razumno dejanje in kot nujnost, čeprav jo je sežig pesmi prizadel. To pa je dokaz, da je bilo med pesmimi uničeno marsikaj, kar ji ni ostalo v spominu. Ukrep je opravičevala s tem, da so v »nevarnem trenutku« arhiv morali uničiti.

Kdaj je prišlo do tega »nevarnega trenutka«, lahko spet le ugibamo. V zvezi s Silvestrom Škerlom in Akademsko založbo sta bila v okupacijskem obdobju vsaj dva pretresa, ki sta posredno prizadela tudi člane ilegalnega aktiva. Da je to bilo povezano z založnikom Silvestrom Škerlom in njegovim bratom Gabrijelom, ne moremo dvomiti, zlasti še ker je bil arhiv shranjen v založbi. Brata Silvester in Gabrijel Škerl sta bila tržaška begunca, kar se mi zdi pomembno poudariti, saj sta kot zavedna Slovenca takoj našla zvezo z Osvobodilno fronto in njenim narodnoosvobodilnim programom. Ker je knjigoveški mojster Gabrijel Škerl pred vojno razpolagal s potrebnimi pripomočki za vezavo knjig, je v prostorih založbe v Šelenburgovi ulici št. 6 že septembra 1941 organiziral ilegalno knjigoveznico in tiskarno. V tem prostoru so ilegalno vezali uporniško pesniško zbirko Vladimira Pavšiča – Mateja Bora *Previharimo viharje*, ki je v slovenski slovstveni zgodovini znamenita tudi po tem, da je izšla v dotlej največji nakladi, kar jih je naenkrat doživela kaka pesniška zbirka na Slovenskem, v zavidljivih 8000 izvodih. Po poročilu Milana Škerlavaja – Petrača je Gabrijel Škerl tudi avtorske izvode vezal v celo usnje z zlato obrezo, o čemer pripoveduje tudi Pavšič. 3. maja 1942 se je Škerlova knjigoveznica preselila v nove prostore, v Šubičevo ulico št. 3, sosednjo hišo tedanjega sedeža osrednje italijanske policije (kvesture). V hiši je bila tudi ilegalna tiskarna, knjigoveznico pa je od nje ločevala le stena, ki so jo postavili zidarji ilegalne Centralne tehnike.²⁰ 28. junija 1942, v času znanih italijanskih racij v Ljubljani, so Gabrijela Škerla aretirali in odgnali v koncentracijsko taborišče Gonars (Italija). Knjigoveznica je kljub temu še naprej nemoteno delovala, njeno vodenje pa je prevzel knjigovez Anton Baggia. 22. februarja 1943 je v knjigoveznico vdrla italijanska policija, toda ilegalno tiskarno so odkrili šele 10. marca. Stekla je obsežna policijska preiskava. Gabrijela Škerla so iz Gonarsa pripeljali v Ljubljano, kjer so ga na sodnem procesu proti Borisu Karišu obsodili na 19 let ječe.²¹ Italijanska policija je zaprla tudi Silvestra Škerla. Ponj so prišli v prostore knjigarne, 24. februarja 1943. V procesu je bilo 62 osumljencev, obtoženih organiziranja narodne zaščite, organiziranja ilegalne tiskarne in dela v njej. Silvestru Škerlu je sprva grozila smrtna kazen, na procesu pa je bil oproščen in izpuščen.²²

V tem času je italijanska policija opravila preiskavo prostorov založbe v Šelenburgovi ulici št. 6, vendar ni ničesar odkrila, niti ilegalnega prostora knjigoveznice.

Drugič je v prostore založbe vdrla domobranska policija. Silvestra Škerla so zaprli in ga konec leta 1944 odgnali v konfinacijo na Gorenjsko, na Jesenice. Omenili pa smo, da se je domobranska policija tudi pozneje zanimala za Akademsko založbo.

Za Silvestra Škerla in za omenjeno skupino privržencev Osvobodilne fronte so bile razmere najbolj kritične leta 1943. Takrat so se vsi prvič

čutili ogrožene in imeli so dovolj tehten razlog za uničenje arhiva, zlasti ker je tedaj tudi Lidija Zornada – Hrovatin načrtno uničevala dokaze o ilegalnem delu bratov Škerl. Zaradi širitve mreže osumljenih – proces bi lahko dobil še nevarnejšo razsežnost – je bilo namreč treba uničiti ilegalna pisma članov Izvršnega odbora Osvobodilne fronte in pesmi s proti-italijansko vsebino, ki jih je napisala Lili Novy. Zato sklepam, da je bil arhiv uničen v tem času in ne šele leta 1944. Sklep podpira tudi izjava Jožeta Javorška, ki pravi, da se pesmi Lili Novy niso ohranile, ker se je bala, da ne bi prišle v roke Italijanov. To mu je povedala Novyjeva sama.

V tej zvezi naj omenimo tudi anekdotičen dogodek, ki bi lahko imel hude posledice, pripetil pa se je v knjigarni v Slonu: pri pospravljanju prostorov v Šelenburgovi ulici št. 6 so v knjigarno prenesli pole potiskanega papirja, ki so jih zaradi pomanjkanja uporabili za zavijanje knjig. Na teh polah so bile natisnjene tudi pesmi Vladimira Pavšiča – Mateja Bora iz zbirke *Previharimo viharje*. Lidija Zornada – Hrovatin pripoveduje, da so nekoč v tako polo pomotoma zavili knjigo, ki jo je kupil pisatelj Angelo Cerkvėnik, bratranec Silvestra Škerla. Ne da bi vedel, da je knjiga zavita v odporniške pesmi, jo je prenašal čez celo mesto vse do svojega doma na Viču. Šele ko je knjigo razvil in pregledal papir, je spoznal, v kakšnem papirju je bila zavita. Pozneje jih je opozoril, naj drugič ravnajo previdneje.²³

Lili Novy pa je kot pesnica sodelovala še pri ilegalni reviji kulturnih delavcev *Setev*, kar izkazuje njeno popolno politično predanost, zaupanje in priznanje njenemu pesniškemu delu.

Po začetnih zapletih so bili uredniki prve natisnjene številke *Setve* Tone Seliškar, Vladimir Pavšič – Matej Bor, Filip Kumbatovič in dr. France Mesesnel, ki je verjetno skrbel za likovno opremo. Ker je kmalu po izidu revije sledila kapitulacija Italije in z njo odhod skoraj vseh članov uredništva v partizane in je ostal od prejšnjega odbora samo Mesesnel, so zbrano gradivo izročili novemu uredniku, Franu Albrehtu, Mesesnel pa je še naprej ostal član uredniškega odbora. Ker je Mesesnel dobro poznal delo Lili Novy, jo je moral pridobiti za sodelovanje pri reviji in ji celo predlagati, katero pesem naj objavi. Pesem *Godba*, ki jo je namenila objavi, so najprej poznali člani ilegalnega odporniškega aktiva. Njeno aktivno ilegalno delo v organizaciji pisateljev pri reviji pa se je začelo leta 1943, ko je Albreht odšel na operacijo in ko je moral Mesesnel prevzeti skrb za natis številke.

Dokaz, da je Albreht rokopise redigiral, je prav pesem *Godba*, ki se je ohranila v njegovi zapuščini, in morebiti še Župančičevi epigrami politične vsebine.

Kako je prišel rokopis *Setve* v bolnišnico, v roke Frana Albrehta?

Čeprav je Albreht dogodek datiral s »sredi leta«, je moral rokopise dobiti pred italijansko okupacijo, verjetno julija ali prve dni avgusta 1943.

Tako sklepam zaradi tega, ker mi je Seliškar pripovedoval o prvem in edinem obisku Karla Destovnika – Kajuha pri Otonu Župančiču v Šlajmerjevem domu. Obiskal ga je pred odhodom v partizane. Na moje vprašanje, ali je bil pri srečanju še kdo, je Seliškar omenil Frana Albrehta. Zato sklepam, da se je Seliškar, ki se je prav tako odločil za odhod v partizane, sestal hkrati z Albrehtom in mu sporočil sklep, da prevzame urednikovanje, pogovorila pa sta se še o drugih uredniških stvareh, na primer o natisu. Ker je Seliškar odšel iz Ljubljane na osvobodeno ozemlje, 9. septembra 1943, je pred tem datumom obiskal v bolnišnici Frana Albrehta in mu izročil prispevke za drugo številko *Setve*. O svoji nameri je obvestil Franceta Bevka. Ker je bil Albreht tedaj v bolnišnici, je bila njegova privolitev v urednikovanje smela. Tega se je moral tudi zavedati, zato je skušal opraviti svojo nalogo v čim krajšem času. Čeprav Albreht o tem ne poroča, sta ga Lili Novy in Mesesnel večkrat obiskala v bolnišnici. Lahko bi sklepali, da sta ga obiskovala predvsem zaradi revije, kar dokazuje, da so se vsi čutili odgovorne za rokopise in da so številko verjetno skupaj urejevali. Čeprav Novyjeva govori, da ji je Albreht predal rokopise v »kritičnem trenutku«, pa to ne drži, saj bi o tem gotovo poročal. Pred preiskavo v bolnišnici je bil namreč v nenehni nevarnosti in verjetno je prispevke za tisk uredil pred svojo operacijo, saj je vedel, da takrat za rokopise ne bo mogel nihče poskrbeti. Trditev Novyjeve o »kritičnem trenutku« je verjetno povezana s poznejšimi znanimi dejstvi, ko je domobranska policija aretirala Albrehta in njegovo ženo Vero, ju zaprla in nato poslala v koncentracijsko taborišče Dachau.

Po uzakonjenih pravilih konspiracije po rokopise ni prišel Mesesnel, temveč Lili Novy, ker bi bila kot ženska manj sumljiva in jih je začasno odnesla v Mesesnelovo stanovanje v Slomškovi ulici. Številko je bilo potrebno samo še razmnožiti. To in kolportaža sta bili nalogi dr. Franceta Mesesnela.

Albreht poroča, da je Novyjeva skrila rokopise tako, da jih je dala za »njeno bluzo«, kar je storila na skrivnem kraju. To mu je povedala Novyjeva sama in je bilo značilno za medvojno skrivanje in prenašanje vsega, kar je bilo prepovedano.

Za natis druge številke *Setve* pa vendarle ni bilo več časa. Jeseni 1943, po ustanovitvi slovenskega domobranstva, so najprej zaprli Miro Mihelič, razmnoževalko prve številke *Setve*, ki bi morala razmnožiti tudi drugo številko. Aretirali so jo agenti slovenske politične policije, kljub temu, da je bila tedaj v šestem mesecu nosečnosti. Po njenem prihodu iz zapore je njeno hišo gotovo nadzorovala policija, kar je moral vedeti tudi Mesesnel. Leta 1944 so Miheličevo ponovno zaprli in jo nato poslali celo v delovno taborišče v Ribnici.²⁴

Zaradi morebitnih hišnih preiskav sta se potem tudi Mesesnel in Novyjeva dogovorila, da je treba rokopise iz njegovega doma prenesti nekam,

kjer bodo varneje shranjeni in pod nenehnim Mesesnelovim nadzorom. Odločila sta se, da jih Mesesnel skrije v Narodnem muzeju, kjer je bil zaposlen. Ker številka ni izšla in se je zato Albreht po vojni zanimal za usodo rokopisov in o tem povprašal Novyjevo, mu je ta povedala le, da je zaradi trenutne Mesesnelove odsotnosti rokopise izročila nekemu njegovemu sodelavcu, prav tako zanesljivemu pristašu Osvobodilne fronte. Medtem so se politične razmere v Ljubljani zelo zaostrole. 29. septembra 1944 so prvič zaprli tudi Mesesnela. Ob posredovanju dr. Franceta Steleta in Lili Novy pa je njegovemu tedanjemu nemškemu predstojniku dr. W. Frodlu uspelo, da so ga izpustili še istega leta, 12. oktobra. Zaradi varnosti so ga premestili na grad Bruck pri Lienzu, vendar je to bila le začasna rešitev. Po veliki izdaji organizacije Osvobodilne fronte v Ljubljani januarja 1945, ko je domobranska politična policija izvedela za Mesesnelovo najpomembnejšo funkcijo v ljubljanski odporniški organizaciji, je v začetku marca prišel ponj v Lienz policijski agent Mihelič – v svojih spominih ga omenja tudi Mira Mihelič. 5. maja 1945 so Mesesnela skupaj s 27 žrtvami ubili slovenski domobranci v Volčji jami, v gozdu Smrečje pri Turjaku.²⁵ Omenjeni muzejski uslužbenec, Mesesnelov sodelavec, kateremu je Novyjeva izročila rokopise, pa je umrl v nemškem taborišču. Rokopisno gradivo je ostalo do danes skrito v prostorih Narodnega muzeja.

Sodelovanje Lili Novy z dr. Francetom Mesesnelom je bilo tesno in zelo dejavno. Mesesnel ji je zaupal. Po njegovem imenovanju za vodjo komisije za vojne zločine v Ljubljani je na Mesesnelov predlog za sestanek te komisije ponudila svoje stanovanje. Sestanka se je udeležila tudi sama. O tem izvemo iz njenega, že omenjenega dopisa, kjer pravi: »Od dr. Franceta Mesesnela sem vedela, da ima arhiv za beleženje grozodejstev belih pod sabo.« Podrobnosti o tem niso znane. Na zasliševanjih je Mesesnel tako kot o vsem drugem molčal in ni hotel vmešavati sodelujočih. Sestanek je moral biti izrazito delaven, saj se pozneje niso več sestali. Tudi Novyjeva ne govori več o tem. Pripoveduje le, da ji je »naročil, da mu javim, kar dobim v zvezi s tem v tisku ali kar izvem na kak drug način.«²⁶

V zvezi s funkcijo, ki jo je Mesesnel tedaj opravljal, sklepam, da je Novyjeva sistematično zbirala podatke o grozodejstvih in zapisovala imena pripadnikov »kulturbunda«, ki jih tedaj v Ljubljani ni bilo malo, tudi skritih ne. Po navedku Novyjeve sklepam, da so podatki morali biti dokumentirani in preverjeni.

Jože Javoršek navaja, da je imela organizacija stike z Miro Mihelič in Franom Albrehtom. To lahko velja kot splošno dopolnilo k sedanjemu vedenju o razvejanem ilegalnem delu organizacije. Z Albrehtom je navezala stike leta 1943, z Miheličevo pa verjetno pozneje, ko so se dogovarjali za natis druge številke revije *Setev*. Čeprav o tem Javoršek ne govori podrobno, pa o opisanih organizacijskih povezavah ne moremo dvomiti. Izjava je gotovo nastala iz razgovorov med njim in Lili Novy.²⁷

Z aretacijo dr. Franceta Mesesnela in Silvestra Škerla je verjetno bila ilegalna skupina intelektualcev pri Akademski založbi razpuščena, ni pa se prenehala sestajati in ilegalno delovati, kar dokazujejo omenjeni sestanek Lili Novy z dr. Francetom Mesesnelom in podrobnosti o dr. Franu Ramovšu. Njihovi medsebojni stiki so po tako temeljitem poznavanju postali iskreno prijateljski. To je bilo vidno predvsem v izkazovanju prijateljstva družini Silvestra Škerla.

Ob tem moramo še zapisati, da se je Lili Novy sočutno odzivala tudi na trpljenje tistih rojakov, ki so zaradi nemške okupacije pribežali iz nemškega okupacijskega ozemlja v Ljubljano.

O naziranjih, odgovornosti in veličini osebnosti Lili Novy pa zgovorno priča njen pesniški opus. Iz njega ne veje le sovražni odnos do okupacije in trpljenja, temveč tudi odnos do narodnoosvobodilnega boja, odnos do človeka, slovenstva in boj za ohranjanje človečnosti.

Tudi dr. Fran Ramovš ni prekinil z ilegalnim delom. Njegovo ime se pozneje omenja v povezavi z dr. Francetom Mesesnelom. Domnevam, da je prav on predlagal Ramovša za predstavnika univerze v kulturniški organizaciji Osvobodilne fronte, na kar je Ramovš tudi pristal. Omenja pa ga tudi Leopoldina Mekina na zasliševanjih domobranske politične policije, in sicer v zvezi z rekonstrukcijo ilegalne organizacije kulturnih delavcev v Ljubljani. To delo je Ramovš opravljal leta 1944 in vsaj do januarja 1945, ko je bila izjava o njegovem ilegalnem delu podana na zasliševanjih. Po policijskem zapisniku s teh zasliševanj sklepam, da je dr. Mesesnel ne le dobro poznal dr. Frana Ramovša, kar mu je omogočilo večletno druženje z njim, temveč da je tudi cenil njegovo ilegalno delo. O vsem tem je bila obveščena tudi politična policija slovenskega domobranstva, ki je zato v policijskem zapisniku ob Ramovševem imenu navedla njegove pglavitne biografske podatke (dan, mesec in leto rojstva, ulica in hišna številka njegovega stanovanja) za nadaljnji policijski postopek (aretacijo).²⁸

Pesniški opus Lili Novy iz obdobja vojne, okupacije in narodnoosvobodilnega boja Slovencev je bil doslej le delno znan, kljub temu pa lahko trdimo, da se je z njim spoštljivo ravnalo. Ker poznamo del njene pesniške zapuščine, sklepam, da je ostalo neznano predvsem njeno pesniško ustvarjanje med letoma 1941 in 1942. Sklicujoč se na besede Lili Novy, Jože Javoršek pripoveduje, da je tudi sama uničila nekaj pesmi, saj se je bala, da bi ob morebitni preiskavi prišle v roke Italijanov.²⁹ Postavlja se še vprašanje, ali je pesmi hranila v arhivu Akademске založbe ali doma. Domnevamo lahko, da je uničila vse pesmi s protiitalijansko in protiokupacijsko ostjo. In vendarle je nekaj pesmi iz tega obdobja ohranila sama, nekaj pa so jih zaradi spoštovanja pesničinega dela ohranili tudi

drugi. Tako je Fran Albreht obdržal in objavil pesem *Godba*, kar dokazuje, da so pesem z omenjenim arhivom uničili in da si je Novyjeva ni prepisala. Dve, doslej neznani pesmi je objavil profesor Franček Bohanec v reviji *Borec*,³⁰ in sicer z naslednjim pojasnilom: »Pesnica Lili Novy je živela s poezijo. Obe njeni pesmi sta s pozabljene papirnate vrečke, morda še nikoli objavljeni, a zapisani, kdove ob kakšnem postanku za kavarniško mizo. Črke so velike in majave na porumenelem »škarniclju«, iz njih se trga pesničin tesnobni dih. Njeni izredno preprosti, toda zbiti ošvrki v partizanske gozdove in pod žalostno goro tekom časa samo pridobivajo na neuničljivosti leska besed, hipno in zavedno iztrganih iz pesničine notranje stiske. Pesmi je reviji odstopila Mirjam Poljanšek, profesorica sociologije kulture in umetnostne zgodovine na Srednji šoli za oblikovanje in fotografijo v Ljubljani, ki se ljubiteljsko ukvarja z doživljajskim svetom Ljubljancanke Lili Novy.« Profesor Bohanec je objavil pesem brez naslova (prvi verz se glasi: *Nikjer na svetu tega ni ...*) in pesem z naslovom *Nekje*. Dve, prav tako neobjavljeni pesmi hrani profesorica Jasna Pisanski.

Nekaj malega iz tega obdobja je objavila tudi Novyjeva, sam pa sem v antologijo *Svitanje* uvrstil pesem *Prijatelj!*, s čimer sem želel opozoriti na njeno delo med okupacijo in na njegovo vrednost. Ker se je ohranilo le malo iz zapuščine Lili Novy – to lahko rečemo –, sta pomembni tudi pismi Silvestru Škerlu in Josipu Vidmarju iz časa okupacije. Pismo Silvestru Škerlu hrani profesorica Jasna Pisanski, drugo pismo je Josip Vidmar objavil v svojih spominih na sodobnike (*Obrazi*) in menim, da je shranjeno v njegovem arhivu.

Povedali smo že, da so bile nekatere njene pesmi shranjene v arhivu aktiva pri Akademski založbi. Katere pesmi so bile tu uničene, lahko le ugibamo. Propadlo je morda še nekaj pesmi, ki so govorile o svobodi, v arhivu pa so verjetno bile pesmi *Prijatelj!*, *Godba* in *Listki*, kar smo tudi že omenili. Vse pesmi so nastale v letu 1942.

Med ohranjenimi dokumenti izpod peresa Lili Novy je tudi dopis (ugovor), ki ga je napisala 24. avgusta 1950, hrani pa ga arhiv Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani. Nanj me je opozoril dr. Borivoj Repe, ki mi ga je potem na mojo prošnjo ljubeznivo posredoval. Pismo je zgovorno in je izhodišče za mnoge moje trditve.

Dragoceno je tudi spominsko gradivo iz družinskega arhiva Silvestra Škerla, ki je zdaj prvič objavljeno. Pomembno je zaradi tega, ker ohranja del občutja, dela in polnokrvnega življenja ilegalne skupine pri Akademski založbi. Za vso pomoč se najlepše zahvaljujem. Obe pesmi iz tega arhiva sta bili posvečeni gospe Dani, ženi Silvestra Škerla (rojena je bila 12. julija 1907 v Trstu, umrla je 11. junija 1970 v Ljubljani). To sta pesmi *Dani* in *Priložnostna pesem*, katere prvi verz se glasi: *Pri vas je vedno toplo ...* Tudi tu so črke »velike in majave«, vendar ne na porumenelem »škarniclju«, na katerega je rada pisala, temveč na navadnem papirju.

Ker poznamo nekaj pesmi, je zanimiva ugotovitev, ki jo navaja Jože Javoršek. Lili Novy mu je namreč pripovedovala o značilnostih svoje vojne lirike, kar dokazuje, kako trezno je presojala svoje takratno delo. V primerjavi s povojnimi pesmimi ni pisala pesmi z »napadalno revolucionarno vsebino« v slogu Vladimira Pavšiča – Mateja Bora, temveč so to bile pesmi, ki so »samo v novih okoliščinah odslikavale njen čustveni svet.«³¹ O resničnosti kritične ocene njenega dela se lahko prepričamo. Pesmi Lili Novy so bile svojske, izražale so toplo prizadetost in iskrenost. Bile so izvirne in tega se je pesnica zavedala.

Njena pesniška izpoved je izražala protest in klic gorečega humanista, govorila je o tem, kar jo je v vojnem času najbolj prizadelo, kar je najgloblje občutila in kar je najbolj pogrešala v sfanatiziranem političnem ozračju.

Prva pesem brez naslova je nastala 6. decembra 1942, ko sta Silvester Škerl in njegova žena praznovala obletnico poroke. Pesem izpričuje »tesnoba«, podobno kot večina pesmi, ki jih je Lili Novy napisala med vojno. Nastala je – tako sklepamo – ob slavlju, ko je Škerl povabil svoje najožje prijatelje na družinsko praznovanje. Znano je, da so se člani ilegalnega političnega krožka radi sestajali tudi po domovih, tako pri Škerlovih, Novyjevi in pri Ramovševih v Gorupovi ulici, in ne le v založbi. Njihovi medsebojni odnosi so bili izredno pristrčni in prijateljski. Ritem pesmi kaže na sproščenost in iskrenost vzdušja, pesem pa se konča s prepričanjem, da bo tako življenje ponovno zaživelo in da bodo v taki sreči zaživeli – kar je značilno za Novyjevo – vsi ljudje. Pod pesmijo je njen pripis: »*Tako daj Bog!, v Ljubljani 6. XII. 1942. Tvoja Lili.*«

Tako za pesmi, ki jih je objavil profesor Bohanec, kot za pesmi, podarjene Dani Škerl – čeprav prvih ne poznamo –, velja, da so bili ti ljudje pesniki blizu, da jim je politično zaupala. Njihovo mišljenje se je skladalo z njenim. Pesmi niso podpisane. Pisala jim jih je v spomin in tako so jih lastniki tudi razumeli in jih zato shranjevali.

Dani Škerl pa pesmi ni posvetila le Novyjeva: bolj v razvedrilo in zaradi prijetnega vzdušja ji je sonet napisal tudi dr. Fran Ramovš. Izročil ji ga je na omenjenem praznovanju obletnice poroke.

Doslej neobjavljena in nezabeležena so tudi pričevanja pesničininih sodobnikov, na katera sem naletel pri zbiranju gradiva za svojo knjigo *Slovenska kultura med okupacijo in narodnoosvobodilnem boju* in so povezana z delovanjem ilegalne revije kulturnih delavcev *Setev*. Tudi ta pričevanja sem navedel.

Med pesmimi z aktualno politično vsebino velja pesem *Prijatelji!* kot obtožujoče pismo prijateljem partizanom. Zasnovana je torej kot pismo, zaradi česar ohranja nekaj njegovih značilnosti. Nima kitic in – kot je značilno za osebno izpoved – govori podrobno o vsem, kar bi prijatelje zanimalo o življenju v rodnem mestu od tedaj, ko so ga zapustili. Imena

so navedena na način, na kakršnega so znance naslavljali v prijateljskih pogovorih. Prijateljem poroča o vsem in o vseh, ki so bili njuni prijatelji in znanci (Aleš Stanovnik). Novice govorijo o tragiki in smrti. Pesnično sporočilo se enači z opisom trpljenja v rodnem mestu in s pripadnostjo ogroženi skupnosti, zato je to tudi intimno sporočilo o sebi in svojih bolečinah. Tu je obsodba o pomanjkanju človečnosti najbolj žgoča in izrazita. Kot je bilo značilno za vojno obdobje, govori prizadeto o narodovi nesreči. Konec nima bojevnškega sporočila, temveč se pesem zaključí, kot je značilno za osebno pismo: izraža strah, da rojakov ne bi prizadelo še kaj hujšega, nepredvidljivega. K pesmi oziroma pismu se zateka v lastnem nemiru, žene jo predvsem misel, ki je ne more prikriti in jo na koncu tudi izreče: Kaj bo rodnemu mestu in Slovencem prinesla prihodnost?

Silovit italijanski izpad, prežet z mržnjo proti počastitvi ljubljanske srednješolske mladine, 8. februarja 1942 ob Prešernovem spomeniku, je pobudil pesem *Listki*. Svojski protest, poln simbolike tedanjega časa, nanašajoč se na osvobodilni boj Slovencev, je edini vidni in zgovorni literarni protest proti nasilju in italijanskim fašističnim nosilcem okupacije. Boj z njimi simbolično ponazarja motiv skromnih listkov z gesli slovenskega odpora, raztresenih po snegu, delo »trosilnih«¹ akcij Ljubljančanov. Pri tem je pesnica odločno na strani svojih zatiranih rojakov.

Značilno za vojni čas, ko so se ljudje »zavedli svojih korenin«² (Vladimir Pavšič – Matej Bor), je dejstvo, da so včasih podobno razmišljali tudi pesniki. Zato ne preseneča, da so v svojih pesmih prihajali do podobnih ugotovitev. Na tako podobnost naletimo na primer pri Novyjevi in pri Otonu Župančiču, v pesmi *Prijatelji!* in v Župančičevi pesmi *Surovi čas* (*ne ve, če iz hiše gre v Ljubljani...*).

Med najpomembnejše pesmi sodi *Godba*, ki jo je Novyjeva namenila ilegalni reviji *Setev*. Tudi ta pesem je nastala leta 1942, shranil pa jo je Fran Albreht s tem, ko jo je objavil v *Naših razgledih* (14. maja 1955). Da se je pesem ohranila, je moral posredovati dr. France Mesesnel. Da pa se je pesem ohranila, medtem ko se drugi prispevki niso, si razlagam tako, da je Novyjeva prav zaradi negotovosti izročila Albrehtu pesem v dvojniku. V njej v baladnem tonu opisuje Ljubljano in navidezno moč Italijanov, ki so jo kazali in poudarjali na vsakem koraku. Usoden je verz *Mimo pošte in hotela Slona*, ki se ponavlja v različnih situacijah in ima simbolni in bojevniški pomen. Jože Javoršek, ki je pesem prvi analiziral, je v njej odkril značilnosti slovenske ljudske pesmi. V šestih, različno dolgih kiticah prikazuje značilnost dogajanja, ki je dokaj razgibalo in vznemirilo Ljubljano. Opis je stvaren. Zaradi pompoznosti in smešnosti, kakršne Ljubljančani dotlej niso poznali, je v pesmi prikazan dogodek vzbujal komentar in posmeh. Zgodba je opisana čustveno, prizadeto in dramatično. Verz *Mimo pošte in hotela Slona* v prvi kitici je poudarjen »memento«, ko je še

vrvelo svobodno življenje, in je nasprotje dogajanja pod italijansko okupacijo. Težišče in obsodba sta v tretji in četrti kitici. Tu Novyjeva opiše dogodek, ki ga je sama doživela: ko so na pločniku pred pošto in hotelom Slon gledali vojaški pohod, so se ardití besno zapodili med naključne gledalce in zahtevali od njih rimski pozdrav ter jih, ker tega niso hoteli storiti, tudi oklofutali, ne glede na starost opazovalca. Nad ljudmi so izvajali nasilje, ki si ga okupator ne bi smel dovoliti; Ljubljánčani so ga obsojali in ga občutili kot ravnanje trenutno močnejšega nad brezpravnim ljudstvom. Konec pesmi je aktualen in obsojajoč. Zaključí se v duhu splošnega ljudskega mišljenja, čeprav je to zaenkrat le učinkovit in prepričljiv privid. Zveni bojevniško, kot uteha za nacionalna ponižanja, kot zmaga svobode in s tem konec krivic. Kot vsi pesniki, ki so opisovali ponovno osvoboditev, jo je tudi Novyjeva slikala v svetlih barvah in jo vizionarno videla v pomladi. Njeno opisovanje je prepričljivo. Konec ni zamišljen kot propaganda, temveč je pričakovano vizionarski, kakor so si ga ljudje predstavljali in pričakovali.

Da bi bilo dogajanje pred več kot petdesetimi leti razumljivo tudi sedanjim bralcem, bom nekoliko pojasnil njegove okoliščine: vojaška godba je prihajala vsak dan proti večeru iz vojašnice za Bežigradom, z očitnim propagandnim »pompom«. Igrala in korakala je do parka Zvezda, do štaba XI. armadnega zbora v Kazini, in spremljala snemanje velike italijanske zastave, izobešene na balkonu. Po obredu so se godbeniki vrnili v vojašnico. Dogodek je bil tedaj izredno aktualen. Pompozni obred s cirkusantskim metanjem dirigentske palice v zrak je Ljubljánčane zabaval, zato so ga komentirali in se mu smejali. Izredno zgovoren in obsojajoč spomin na vojaško godbo je ohranil Fran Albreht, ki njene nasilne pohode s prezirom opisuje takole: »S trga pred Kazino se je groteskno oglasila godba s komediantskim harlekinom na čelu. Capo di banda, ha, fašistična godba! Človek na ulici ni pohitel tja, vedel je: cesta in trg sta prazna.«³² Godbo so na pločniku spremljali italijanski vojaki, ki so Ljubljánčanom, ki takih obredov niso bili vajeni, na grob način, s klofutami in ne oziraje se na leta, zbijali klobuke z glav in jih tako učili spoštovanja do sovražne zastave! Ker so se meščani izogibali pozdravljanju z mrzkim fašističnim pozdravom, so se ob igranju godbe razbežali ali obred opazovali iz varne razdalje.

Prihajalo je tudi do krvavih obračunov. Ob pompoznem pogrebu italijanske fašistke, ubite ob bombnem napadu na fašistično menzo na Gosposvetski cesti, Arielle Ree, je neki italijanski oficir ustrelil mladeniča, ki ni pozdravil spreveda z rimskim pozdravom. Ustrelil ga je pred hišo, kjer je stanoval (o tem priča spominska plošča na Pollakovi hiši pri Šempeterskem mostu). Za uboj oficir ni bil kaznovan.

Pozneje so Ljubljánčani dobili zadoščenje za tako klofutanje. Za novico so izvedeli iz narodnoosvobodilnega tiska. Dogodek se je pripetil v Šibe-

niku. Ker je bil tudi tam podoben obred večernega spuščanja italijanske zastave, so hrvaški antifašisti v mestu organizirano napadli godbo z bombami, pri čemer so godbeniki utrpeli človeške žrtve. Dogodek sicer ni preprečil obreda, temveč so godbenikom zaradi varnosti priključili močan, oborožen oddelek vojaštva. Podobno so ukrepali tudi v Ljubljani.

Že Javoršek je ugotovil, da se pesem *Godba* uvršča med »eno najdaljših pesmi, ki jih je slovenski pesnik napisal med vojno«.³³ Z njo se lahko primerjajo pesniške zamisli Franceta Slokana, Franceta Balantiča, Jožeta Šmita, Boža Voduška, Mileta Klopčiča in končno tudi Jožeta Javorška.

Slavilni sonet *Dani* se miselno navezuje na pesem *Jesen 1944*. Tudi tu (druga kitica) Novyjeva obsoja čas okupacije (*v tem letu straha, žalosti in križa*), ki je medtem posegel tudi v družino Škerlovih. Slavljenko želi obvarovati pred malodušjem in pesimizmom ter ohraniti spomin na vrednote, ki človeka dvigajo nad vsakdanjost. Pesem je datirala in podpisala: »Ljubljana, 12. VII. 44, Lily Novy.«

Tudi to pesem sklene z ohrabrujočimi željami. Sonet je virtuosno zasnovan, zgrajen je kot šopek – prvi in štirinajsti verz poveže ista misel. Pesnica ni tolažnica le v pesmi, temveč je to bila tudi s svojo prisotnostjo.

Pesem *Jesen 1944* je Novyjeva objavila v *Naši sodobnosti* leta 1948. Pesem simbolizira vrh njene tožbe in krika po človečnosti v medsebojnih odnosih. Govori o jeseni 1944 v Ljubljani, ki sodi med najbolj črna obdobja v slovenski zgodovini.

Ne glede, da so vse te pesmi tudi dokumentarne, dokazujejo, da je Lili Novy živela s poezijo (Franček Bohanec), izpovedujejo pa tudi njen odkrit značaj in miselnost tedanjega časa.

PRIPIS

Objavljene pesmi si sledijo v približnem kronološkem redu njihovega nastanka.

Lili Novy v času dunajskega življenja pri teti Belli

Lili Novy

Listki

(8. febr. 1942)

Ljubljana vsa je v led vkovana
in smrtno blede od snegá,
Ljubljana, žrtev Talijana,
ponižana in žalostna.
A danes se kot vonj razliva
spomin na njega v bridki mraz,
ki sto že skoraj let počiva
in vendar vedno vodi nas.
Ležali cveti so, trakovi
ob kipu mu za smrtni dan,
osvojevalec pa surovi
jih zgrabil je in vrgel stran.
A kaj bi pevcu danes cveti,
ko vidi kot plevel iz leh
svoj rod iztrgan grudi sveti
in pomendran po tujih tleh!
In kaj bi danes njemu traki,
ko vidi z večnimi očmi,
da preko prs rdeči znaki
lijó se ljudstvu od krvi!
Po stranskem sem, samotnem potu
se v misli te zapredala,
ko sem na snegu, tik ob plotu,
pri listu list zagledala.
Kot rožce bi mokró cvetele
nad skorjo nizkega snegá,
sem gledala na listke bele,
pobožno jih nabirala.
Besede njega blagolasne
so govorile z njih zvestó,
in vedela sem: v čase jasne,
pod mile zvezde vodi jo.
Besede, zdaj po revnih listih
skrivaj raztresene za plot,
vzplamtele bodo v časih tistih,
ko prost bo ta teptani rod.

Lili Novy

Prijatelji!

*Da naj vam pišem, ste mi sporočili
Vi, ki ste ravno pot od tod ubrali
in daleč dihate v svobodi mili.
Mi, ki smo po domovih tu ostali,
mi pač živimo. Ali res živimo?
Ko se budimo, bi vse raje spali
kot zemlja, ki predremlje hudo zimo,
da čas moreči, ko smo vsi v nesreči,
nam kakor v gluhem snu bi tekkel mimo.
A tudi človek, ki se dramí v ječi,
v obraze zroč, od težkih sanj zariple
še spečih, se ob zori komaj tleči
k rešetki okna koprneče tiplje,
da v luči spet življenja slast zasluti.
Tako srce nam željno vsem utriplje
po noči kruti in napol prečuti,
ko hodimo skoz naše drago mesto.
Ljubljana je kot žena v črni ruti,
v bolesi vidimo jo, vendar zvesto:
da bi svobodni narod svoj objela,
izteza hrepeneče vsako cesto.
Odkar ste šli, je mnogo pretrpela:
tesno opleta jo bodeča žica,
da bi iz tega venca ven ne smela
Slovencev, kar nas je še v nji peščica,
in dan za dnem nas slehernega rani
puščica, strup noseča, zla novica.
Ljudi nam ropajo Italijani,
kot bi divjad lovili v tuji gmajni.
Ne ve, ko mož iz hiše gre v Ljubljani,
če zdaj ne bo zajet in kmalu rajni.
Kaj so jetnikom zlega vse storili,
premučili v okrutnosti jih skrajni,
za talce koliko jih postrelili!
Oskrunili v zaporu so dekleta
pred matere očmi zveri, ki gnili*

njih čudi ni nobena stvar več sveta.
 Zdaj pravijo, da spet prete blokade,
 da mnogim izselitev se obeta.
 Skovikanje skrbi nam spanec krade,
 a bolj bojimo kot osvojevalcev
 se tistih, ki si služijo nagrade,
 življenja bratov podlih prodajalcev.
 Zaradi njih in grozne njih obrti,
 zaradi Judeža nasledovalcev
 nam zaudarja vsepousod po smrti.
 In padel je Aleš v Gramozni jami,
 kot žlahten grozd obležal bi ob trti.
 Ta je za Kristom nosil križ na rami,
 ljubeč tolažil brate v smrtni sili.
 O Bog – kako je hodil čist med nami!
 Srce ječi: Človeka so ubili!

Lili Novy

*Pri Vas nam je vedno topló,
čeprav je zunaj mraz;
pri Vas nam vedno je lepo,
čeprav je grd ta čas.
Zato spomin na ure te
bo še takrat dehtel,
ko bo pozabljeno gorjé
in kranjski svet vesel!*

Lili Novy

Godba

pomladi 1942

*Mož, ki vodil godbo je vojaško,
godbo laško,
metal svojo palico je v zrak.
Grenadirjev težki je korak
v taktu tolkel trdi tlak.
Vsak vojak
je marširal nekako junaško
mimo pošte in hotela Slona.
Muzika je plala, valovala,
kakor ona
se je zibal ves pomladni vzduh.
A kot gluha
hodil mimo glasnega prizora
vsak od nas je dalje svojo pot,
kot da ga duši in da ga mōra
vedno tlači in pousod.*

*Ah, saj tod,
kjer življenje včasih nam veselo
kot domača reka je šumelo,
ki se ji pestril je prod
mimo pošte in hotela Slona,
bežal je nesrečen, presenečen
od odurnega pogona
na ljudi možak, študent, gospod,
mlademu kot staremu je pot
tu na čelo silil sred Ljubljane,
ko so gnali ga med žrtve zbrane
v stranske ulice samotni kot.
Tod, prav tod
so s tovornimi avtomobili
jih vozili,
kot živino, ki se jim ne smili,
jih odpravljali ondod
mimo pošte in hotela Slona.*

Gledali so tožni v stiski složni,
bitja brez zavetja, brez zaklona,
s kamiona doli na ljudi.
»Glej jih! Ti so še prosti:
Mi pa bomo v Belgijski kasarni
usi prebrani,
izpuščeni ali odposlani.
Časi so nevarni,
marsikteri nas nocoj ne bo
v postelj zlezel, se potuhnil v njo,
v tako kruto grozo bo zašel,
da bo kmalu za nebesa zrel.«

Tod, prav tod,
kjer se zmeraj godba vojske vije
k zvokom tuje, rezke melodije
nepokornikom nam vsem nasprot
mimo pošte in hotela Slona,
fant odrevenel je, prebledel je,
brž ustavljen sred zagona
v urnem begu, ko ga je za rāmo
detektiv prijel, rekoč: »Andiamo!«
V blatni kleti je potem izginil,
glad in hude muke pretrpel,
a o tem, kar ni izdati smel,
ni krvavi revež niti zinil.
V padovanskih ječah zdaj medli
kakor plamen tam, kjer zraka ni.

Tod, prav tod
smo zurstili
se po sili
kakor v nepremičen plot
mimo pošte in hotela Slona,
ko skvadriski burno, hudourni,
s trdimi obrazi kot iz brona,
stekli nam na pot so od nekod.
Kakor besna voda so pridrli,
svoje zle poglede v nas uprli.
V počastitev svoje so zastave
rimske terjali od nas pozdrave:
z dvignjeno rokó da vsakdo stoj,
kri naj zataji in narod svoj.

*Hodil starec tam
zatopljen je vase,
kot da v druge čase
ves zamišljen gleda in drugam.
Ni postavil se v pozdrav ob cesti –
že priskočil je skvadrst – s pestjo
mu zadel je nagnjeno glavó –
starec se je zgrudil brez zavesti.
Črni prapor je že daleč bil,
srd, goreč in živ, mu je sledil.*

*A nekoč,
kar čez noč,
bodo tukaj druge trume vrede,
upile, pele,
ulice prepljavljajoč
čepice metale v zrak
in roké v pozdrav vihte.
Tisočev domači bo korak
stresal tlak
mimo pošte in hotela Slona,
kamenje bo pelo in donelo,
sonce nam bo z nebosklona
lilo nov, sladak sijaj.
Kot nekdanj,
bodo barve, večno mile,
prave nam zastave spet krasile
in zvonovi bodo vsi zvonili,
da bo zrak na daleč valoval,
kakor da je rod iz groba vstal,
bomo v blaženosti se ljubili.
Srca bodo nam tako zvenela,
kot glasbila, ki zlató zvené,
in Ljubljana, bedna, ovenela
nam bo spet cvetela, roža bela
use s krujo očiščene zemljé.*

*Kar nam gode zdaj Italijan,
zgine kakor strah, ko sine dan.*

Lili Novy

*Nikjer na svetu tega ni,
da bi se klicale stvari
s tako otožnim glasom
kot tam pod žalostno goró,
kjer je biló, kar je biló
pred davnim, davnim časom.*

Lili Novy

Nekje

*Nekje so naši po gozdovih,
kako se jim godi, ne vem.
Še govoré o časih novih?
Jim je že duh, otrpel, nem?
Saj toliko gorjá bridkosti
že nanje navalilo je!
Morda se v širni, mračni hosti
jim upanje zgubilo je.
Vendar obrazi se kažejo znani
mirno odločni mi, preden zaspim
pesem, kot peta na jasni poljani
plava nad mano, ko tiho ležim.*

Lili Novy

Dani

*Dan, ko bilá si dana svetu, Dana,
se zopet našemu spominu bliža
v tem letu straha, žalosti in križa,
ko je človeštvo ena sama rana,
ko se človeka omadeževana
podoba k tej zver, ne, vruga niža,
ker je ljubezen, priča paradiža,
izobčena in proč od nas pregnana.
Preredki le negujejo vrtove,
ki v njih je njena roža zasejana,
a Ti poznaš nje cvetje, nje sadove.
Daj Bog, da sred prihodnjega srpana
Ti venčan bo za čase srečne, nove
dan, ko bilá si dana svetu, Dana!*

Lili Novy

Jesen 1944

*Kakšni smo v pošastni tej jeseni,
ko lesovi se golijo v krvi,
ko planet preplašeni ognjeni
v črnem dimu skoz vihar beži!
Krike slišimo, strahotne krike,
zvezde se od njih utrinjajo;
slike gledamo, grozotne slike,
beli dan nam v noč spreminjajo.
Taki smo, da sebe ne poznamo;
kdo ne upraša: sem to mar še jaz?
Zginil nam v podobo eno samo
z vsemi vsak trpeči je obraz.
V eno samo bitje nas je zlilo,
v eno samo strnilo srce,
z eno samo velikansko silo
nosimo pretežko to gorjê.*

Lili Novy okoli leta 1930

OPOMBE

- ¹ Do ilegalne skupine somišljenikov pri Akademski založbi sem prišel po naključju, ko sem zbiral podatke o medvojnem ilegalnem delu pesnice Lili Novy. Dragocene in do tedaj neznane podatke iz bogatega družinskega arhiva in spominov so mi ljubeznivo posredovali profesor Dane Čkerl, profesorica Jasna Pisanski, profesor dr. Tomaž Pisanski, Lidija Zornada - Hrovatin, dr. Jasna Kmet in profesor dr. Borivoj Repe, ki me je ljubeznivo opozoril na pismo Lili Novy, ki ga hrani Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani, in mi ga je na mojo prošnjo tudi poslal. Za prevode besedil se najlepše zahvaljujem akademiku dr. Francu Jakopinu in profesorju Srečku Runku. Vsem se za pomoč najlepše zahvaljujem. Sodelovanje z njimi mi bo ostalo v lepem spominu.
- ² Jože Javoršek, *Spomini na Slovence* III, str. 133.
- ³ Josip Vidmar, *Obrazi*, str. 317.
- ⁴ Pisna izjava dr. Jasne Kmet, 7. januarja 1998.
- ⁵ Prav tam.
- ⁶ Ustna izjava Lidije Zornada - Hrovatin, 10. in 15. septembra 1997.
- ⁷ Emil Cesar, *Slovenska kultura v obdobju okupacije in narodnoosvobodilnega boja od aprila 1941 do 8. septembra 1943*, str. 229.
- ⁸ F. S. Finžgar, *Leta mojega popotovanja*, str. 411.
- ⁹ Dopis rednih članov umetnostnega razreda Akademije znanosti in umetnosti komandantu XI. armadnega zbora, generalu Gastonu Gambari, 19. maja 1943.
- ¹⁰ Omenjene izjave Lidije Zornada - Hrovatin.
- ¹¹ Makso Čunderl, *Dnevnik* II, str. 112.
- ¹² Prav tam.
- ¹³ Josip Vidmar, *Obrazi*, str. 317.
- ¹⁴ Edvard Kocbek, *Listina*, str. 85.
- ¹⁵ Edvard Kocbek, *Tovarišija*, str. 268.
- ¹⁶ Edvard Kocbek, *Listina*, str. 16.
- ¹⁷ Prav tam, str. 216.
- ¹⁸ Josip Vidmar, *Obrazi*, str. 318.
- ¹⁹ Prav tam.
- ²⁰ *Razstava ilegalnih grafičnih tehnik v Ljubljani, 1941–1945*, str. 16, 17; »Komunistične tiskarne odkrite,« *Domoljub*, 14. aprila 1943; »Podrobnosti k odkritju komunistične tiskarne,« *Slovenec*, 8. aprila 1943; »Osrednja komunistična tiskarna v Ljubljani odkrita,« *Slovenski dom*, 7. aprila 1943.
- ²¹ Gabrijel Čkerl, *Življenjepis*, 28. marca 1948.
- ²² Na procesu se je kot Tržačan branil v italijanščini. O tem pripoveduje dr. Tomaž Pisanski: »Spominjam se, da mi je ded Silvester Čkerl pravil, da se je obramba začela med

preiskavo, ko je odklonil podpis zapisnika, dokler ni smel popraviti vseh jezikovnih napak.« Fran Ramovš je posredoval prek naše in rimske Akademije. Zaradi priljubljenosti in korektnih odnosov lastnika Akademске založbe, Silvestra Čkerla, so ga branili vsi, ki so bili vpleteni v proces. (Zapisnik izjave Lidije Zornada - Hrovatin in dr. Tomaža Pisanskega, 10. in 15. septembra 1997.)

²³ Izjava Lidije Zornada - Hrovatin.

²⁴ Mira Mihelič, *Ure mojih dni*, str. 112, 113.

²⁵ Dr. France Mesesnel, *Koledar Gregorčičeve založbe za 1966*, Trst, str. 62, 63. Takih ilegalnih skrivališč v Ljubljani je bilo več. Na to opozarjam, ker lahko v prihodnosti nanje naletijo. Domnevam, da se je tako shranjevalo predvsem v večjih ustanovah z močno mrežo Osvobodilne fronte, kjer je bila možnost za odkritje majhna. Morebiti je to Narodni muzej in NUK. Dr. Maks Čunderl omenja v zvezi z dr. Avgustom Pirjevcem, da so v NUK shranili zapisnik A.D. Triglav (Dnevnik II, str.205) Ker govori Čunderl o Pirjevčevi smrti (21. aprila 1944) bi, zaradi nepoznavanja podrobnosti lahko predvidevali, da se je med vojno ogromno gradiva izgubilo. Čunderl po vojni usodo tega zapisnika ni komentiral.

²⁶ Pisna izjava Lili Novy, 24. avgusta 1950.

²⁷ Jože Javoršek, *Lili Novy*, str. 140.

²⁸ Policijski zapisnik navaja, da je stike z dr. Franom Ramovšem – po nasvetu dr. Franceta Mesesnela – vzdrževal dr. Hugo Skala - Slavko. Dr. Skali je svetoval, naj o vseh zadevah, ki so povezane z ilegalno organizacijo na univerzi, povpraša dr. Ramovša. Kot vidimo, je bil ta podatek zadostni dokaz za aretacijo. Vir: Poročilo o KP in OF v Ljubljani. Zapisnik o zasliševanjih Leopoldine Mekina, rokopis, str. 12.

²⁹ Prav tam, str. 140.

³⁰ *Borec* 1987, št. 4, str. 175.

³¹ Fran Albreht, »Iz zaprašenih predalov,« *Naši razgledi*, 14. maja 1955, str. 222.

³² Jože Javoršek, *Lili Novy*, str. 143.

³³ Prav tam.

Janez Šmitek**VALENTIN OBLAK: ŽUPNIJSKA KRONIKA
KROPE, 1914–1918**

Grenki spomini so v Kropi ostali na prvo svetovno vojno in še ti so kmalu zbledeli, samo nekdanji "zibcenarji", vojaki 17. polka kranjskih Janezov, so včasih v pogovorih omenjali dogodke iz Galicije, iz Tirolov in s soške fronte. Kot vojaki avstro-ogrske armade so bili pač poraženci. Takratni kroparski župnik Valentin Oblak¹ je vestno pisal kroniko svoje fare in ohranil verno pričevanje iz tiste dobe.

Kropa je že od sredine devetnajstega stoletja zaradi usihanja železarstva propadala, število prebivalcev je do začetka vojne padlo za polovico, od 1384 v letu 1843 na 703 v letu 1912. Tudi ustanovitev Žebljarske zadruga 1843 ni ustavila padanja, od nekdanj številnih žebljarskih podjetnikov so vztrajali še Jurij Magušar, Katarina Šolar in Luka Hafner.

V začetku vojne je imela zadruga okoli 200 članov, pri Magušarju je bil med vojno upravitelj Ignac Ažman, ki je imel dvanajst žebjarjev, enako število tudi Luka Hafner, Katarina Šolar pa devet.

Občinsko upravo je vodil župan Matija Lazar, osnovno šolo nadučitelj Josip Pleničar, žandarmerijsko postajo pa stražmojster A. Weithauser. Tako je kraj v revščini, sicer pa brez večjih družbenih pretresov preživel zadnja desetletja obstoja habsburške vladavine. Državljanstvo zavest je pri otrocih vzgajala osnovna šola, slovenska narodna zavest se je budila in utrjevala v prosvetnem društvu, družbenopolitično usmerjenost je narekovala ideja Krekovega krščanskega socializma, fantje so služili cesarju v sedemnajstem pehotnem polku, nekaj planincev tudi v 27. domobranskem polku.

Sedemnajsti pehotni polk je bil ustanovljen leta 1674, kranjski polk je postal 1817 s štabom v Celovcu. V devetnajstem stoletju je sodeloval v vseh vojnah v severni Italiji, leta 1878 pa pri okupaciji Bosne in Hercegovine. Ob izbruhu svetovne vojne se je polk 30. julija 1914 odpeljal iz Celovca v Ljubljano in 12. avgusta na rusko bojišče. Že 26. avgusta je imel prvi boj z Rusi pri Majdanu Gologorskem in je izgubil polovico moštva. Hudi boji so se nadaljevali do novembra, ko se je polk umaknil čez Karpate (prelaz Dukla) v severno Ogrsko. Od februarja do junija so bili boji v Galiciji ob Dnjestru. Oktobra 1915 je bil polk prestavljen na soško fronto, že 5. maja je bil tam 10. pohodni bataljon. V prvi soški bitki je bil še v rezervi, v juliju na Doberdobo pred Sv. Martinom, v oktobru na odseku Podgora – Oslavje, do februarja 1916 pri Sv. Mihaelu, 19. marca je bil poslan na Tirolsko, v maju pri Ortiganu, v novembru pri Asiagu, v

februarju 1918 na gori Val Bella, julija na Piavi, ob propadu Avstro-Ogrske v oktobru 1918 je bil še na Tirolskem. Izgubljeno moštvo – padle in ranjene – so dopolnjevali z nadomestnimi bataljoni. V štirih letih je dobil polk 37 pohodnih (marš) bataljonov, v maju 1918 je bil v nadomestnem bataljonu v Judenburgu znani vojaški upor.

Po opisani bojni poti lahko spremljamo tudi naše rojake – kje so se borili, bili ranjeni ali padli. Nekaj Kroparjev je bojna sreča ali nesreča zanesla tudi na druga bojišča.

Ali sta zmaga in poraz res edina kriterija za ocenjevanje zgodovine in ali vrednote, zapisane v geslu prve vojne VSE ZA VERO, DOM, CESARJA, res opravičujejo nezaslišano trpljenje in ogromne žrtve svetovnega klanja. Kronist Oblak je v župnijsko kroniko po vrsti vpisoval vse vpoklicane in naknadno dodajal opombe o mrtvih, ranjenih, pobeglih, obolelih in oproščenih.

VOJAKI 17. POLKA KRANJSKIH JANEZOV

Vpoklici

27. 7. 1914:

Andrle Franc, r. 1875, žebjar, v. Koder,
 Ažman Alojzij, r. 1878, klepar v Celovcu, v. Šemov,
 Brce Jožef, r. 1874, sodar, v. Kališan,
 Bertoncelj Janez, r. 1883, kmet, v. Potočnik (umrl 1921)
 Eržen Franc, r. 1874, žebjar, v. Smukar,
 Gašperšič Gregor, r. 1881, cerkovnik pri Kapelici
 Kovač Jožef, r. 1886, tov. del., mlinarjeve France mož,
 Lotrič Jakob, r. 1876, sodar, Šemov Jaka, (u. 1918)
 Kržišnik Janez, r. 1875, žagar pri Nacku (u. 1917)
 Petrač Franc, r. 1888, tov. delavec, Jurmanov
 Praprotnik Tomaž, r. 1873, žebjar, Bozna,
 Smrekar Karol, r. 1889, skladiščar, Herclnov,
 Soršak Ignacij, r. 1872, čevljar, v. Kovačov,
 Strnad Vincenc, r. 1875, žebjar, Vosov Cene,
 Sušnik Matevž, r. 1889, žebjar, Tevža (u. 1916)
 Šmitek Gašper, r. 1877, ključavničar, Žagarjev,
 Šolar Anton, r. 1880, žebjar, Funtovčev,
 Trdina Janez, r. 1876, žebjar, Hanzelj,
 Vrhunc Franc, r. 1874, žagar Štanglnovga Tončka,
 Vidic Valentin, r. 1877, žebjar, Ukovčev (u. 1918)
 Ažman Ignac, r. 1876, trgovec, Cenetov Nacek,

Lazar Matija, r. 1888, mesar, Perčev,
 Tomaževič Janez, r. 1881, kmet, Miklavžev,
 Pogačnik Jakob, r. 1888, žebjar, Sokanov (u. 1914)
 Eržen Gašper, r. 1878, žebjar, Kokrov,
 Eržen Andrej, r. 1871, žebjar, Kokrov,
 Poglajen Jožef, r. 1888, žebjar, Matelov,
 dva Jarmova hlapca,
 Škriba Franc, r. 1876, čevljar, Rantov (u. 1916)
 Šolar Gregor, r. 1891, Pivkov (u. 1915)
 Bertoncelj Janez, r. 1890, Janezov (u. 1916)
 Mohorič Franc, r. 1894, Grogove Micke
 Magušar Jožef, r. 1893, Pekov
 Kokosar Silvester, r. 1893, Gorakov (u. 1915)
 Šolar David, r. 1892, Pivkov
 Vrenko Ivan, r. 1887, novi pek

26. 10. 1914:

Dobre Leopold, Dražgošanov
 Dobre Nikolaj, Dražgošanov
 Eržen Konrad, Smukarjev pogrešan
 Gašperin Anton, Banžev
 Praprotnik Matija, Knačev
 Magušar Ivan, Jurjev, tehnik, enoletni prostovoljec
 Šlibar Jakob, Cvekov
 Jalen Jožef, Jarmov, priv. Uradnik
 Jalen Vinko, Jarmov, enoletni prostovoljec

17. 1. 1915:

Globočnik Anton, mesar (u. 1918)
 Dobre Pavel, Dražgošanov
 Dobre Alojz, Dražgošanov
 Praprotnik Franc, Miškov (u. 1915)
 Primožič Jožef, Sapremožev (u. 1917)
 Klemenčič Valentin, Bohinjkin
 Zupan Janez, Župov
 Škriba Vincenc, Kobalov (u. 1917)

1. 2. 1915:

Šolar Franc, Con
 Gašperin Ignacij, Banžev Nace
 Vidic Jakob, Ukovčev (u. 1915)
 Jelenc Franc, Pogrošarjev (u. 1916)

15. 3. 1915:

Šolar Zdravko, Balontov, enoletni prostovoljec (u. 1916)
Kramar Janez, iz stare šole
Bertoncelj Janez, sin stare Tišlarce (u. 1915)

15. 4. 1915:

Gašperšič Jožef, abiturient

20. 4. 1915:

Gašperin Janez, sin Klobovsove Mice

15. 5. 1915:

Ažman Anton, Štanglnov

26. 5. 1915:

Klemenčič Janez, Klinarjev hlapec
Eržen Štefan, Smukarjev
Šolar Janez, Vosov
Zupan Jožef, Kolerčkov
Kavčič Jakob, Ponkovec
Mihelič Simon, Črvičev
Pleničar Josip, nadučitelj, v dec. 1915 nazaj
Petrač Lenart, Majcknov
Rajgelj Miha, Rajgeljnov
Juvan Janez, župnikov hlapec
Ažman Janez, Štanglnov
Ažman Franc, Štanglnov

4. 6. 1915:

Piškur Josip, dacar
Praprotnik Franc, Angel
Zupan Andrej, Polc
Šolar Jakob, Jakman (u. 1918)
Bergant Matija, Strehar
Pirc Ignacij, Jernačev
Smrekar Marko, Toncov
Gašperšič France, Jajtov

15. 6. 1915:

Škriba Franc, Ferbarjev (Rantov) (u. 1916)

Kemperle Ferdinand, (Selca)
Rajgelj Anton

11. 5. 1916:
Šolar Viktor, Balontov
Magušar Valentin, enoletni prostovoljec (u. 1917)
Praprotnik Jakob, Knačev (u. 1917)
Lazar Janez, enoletni prostovoljec

30. 8. 1916:
Žbontar Peter

10. 3. 1917:
Šolar Danijel, Pivkov
Gašperšič Joahim, Tinakov
Hafner Franc, Lukov
Šolar Ludvik, Matevžkov
Magušar Vinko, Hanzov (u. 1919)
Praprotnik Jernej, Fržolovc

K R O N O L O G I J A D O G O D K O V

Župnijska kronika zajema kratek opis zgodovinskih dogodkov na svetovnih bojiščih, povzet po dnevnikih časopisih, mobilizacijo in usodo domačinov – vojakov, drobne krajevne zanimivosti, preskrbo in cene živil, delo Zadrug in slovenske politične razmere proti koncu vojne.

Leto 1914

Vojna kronika se prične z opisom sarajevskega atentata 28. junija 1914 in pogrebnih svečanosti do 4. julija, opis krajevnih dogodkov pa v nedeljo 26. julija:

Zgodaj zjutraj še pred sv. mašo plakativirano na vseh vogalih:

“Delna mobilizacija: Najdalje v 24 urah mora vsak neaktivni vojak do izpolnjenega 42. leta odriniti na odpremno postajo.” Vse prestrašeno, vse kliče: Vojska! Gruče ljudi se zbirajo in bero razglase. Župan hiti sem in tja po hišah, nosi pozivnice vojakom...”

Ponedeljek, 27. 7.: Zjutraj ob 5. uri polno ljudstva na trgu. Možje in fantje – vojaki se zbirajo in poslavljajo od svojcev. Vrskanje in petje in jok vse pomešano. Ob 1/4 6 jih odpeljejo vozovi v Podnart, drugi pa gledamo žalostno za njimi...

Z vojno napovedjo Avstro-Ogrske Srbiji se je začel vojni zaplet in v enem tednu sta bili Nemčija in Avstro -Ogrska v vojni proti Srbiji, Črni gori, Rusiji, Franciji in Angliji. V avgustu in septembru so bili hudi boji v Galiciji, kjer so bili ranjeni Kroparji: Jožef Berce, Andrej Eržen, Gregor Gašperšič, Jakob Lotrič in Matevž Sušnik, zboleli so Ignac Ažman, Franc Petrač in Anton Šmitek, padla je prva žrtev – Jakob Pogačnik.

V nadaljnjih bojih so Avstrijci izgubili Galicijo, fronta se je ustavila na Karpatih. Tudi v Srbiji je Avstrija doživela poraze v bitki na Ceru in Kolubari. V Kropi je prvi veliki mobilizaciji 38 mož in fantov sledilo 26. oktobra še 9, delo v tovarni in vigenjcih je bilo omejeno, za vojsko so kovali planičarje in ljudstvo je pričelo zabavljati čez kmete in draginjo.

Rojstev 29, umrlih 23, porok 6, mobiliziranih 48.

Leto 1915

V hudi zimi so se nadaljevali boji na Galiciji, v marcu so Rusi zavzeli Pšemisł, v maju so Nemci pri Goricah premagali Ruse. V maju se je odprla soška fronta, zato so v Kropi spet mobilizirali 33 mož in fantov. V poletju boji za Lvov, Lahi so požgali Sv. goro in Višarje, v oktobru avstrijski prodor v Srbijo, 28. oktobra kronist Anton Oblak piše: "na Laškem strašni boji, pokanje se sliši na Dobravo..."

Krajevne novice

Januar: V naših prodajalnah ni več moke za peko, tudi Majdič iz Kranja je več ne pošilja. Od Gospodarske zveze prišlo 900 kg moke, vso je vzela Klinarca; prepiri in jok, ker jo noče vsem prodati. V ponedeljek sta bili obe pekinji vsled previsokih cen pri prodaji obsojeni v Ljubljani obsojeni po 30 in 60 kron.

Marec: Zopet popis živil, ki so sedaj vsa pod zaporo. Na dan se sme porabiti 240 gr moke, na mesec 7,20 kg. Popisna komisija: Josip Pleničar, Matija Lazar, Franc Varl.

11. 3. – Danes je prejela Klinarca dve vreči boljše moke, Magušarca pa dve vreči ječmenove moke; ljudje bi se kmalu stepili.

April: 4. 4. – Velika noč! Tako žalostna še nikoli kot letos, ko je vojska že 8 mesecev! Peklo se je povsod, a jako malo, ker ni moke. Kolači so se marsikje spremenili v male štrukeljce.

Velikonočni ponedeljek. Običajno razveseljevanje za Dolgo njivo je bilo malo številno obiskano, skoro le otroci, bilo je nekaj snega.

Maj: 23. 5. – Vojna z Italijo, zanimanje se je zaradi bližine fronte usmerilo na Primorsko, tam tudi 17. Pehotni polk, nove mobilizacije.

Junij: 23. 6. – Lvov zopet naš! Pritrkavanje, zastave izobešene, splošna korajža, Lah bo pošteno tepen! Naši na Poljskem že do Krasnika.

Julij: 12. 7. – Na Jamniku maševal ljubljanski škof Jeglič. Gori smo šli po novi vojaški poti, ki jo je ravnokar izdelalo vojaštvo: Selca – Lajše – Jamnik – nad Kapelico, – Češnjica – Podnart. Naredili in popravili so stara pota, da bi po njih prevažali kanone, a jih menda sedaj ne bo treba. Bilo je 600 delavcev in sicer 300 Bošnjakov, 200 Ogrov in 100 Romunov. Stanovali so na Jamniku, Češnjici in v Kolombrdu, piti pa so hodili v Kropo, tudi kradli so in nadlegovali ženske.

16. 7. – Prišlo zopet mnogo vojakov iz Mošenj na vaje. Šli so po hišah prosit hleba, tj. kruha, mleka itd. Pri Klinarju so vzeli 60 kron, a bodo hudo kaznovani.

25. 7. – Se slišalo že na cesti v Kamno Gorico strašno grmenje topov, prav tako naslednje dni.

September: 16. 9. – Danes so vozili v Kropo en vagon bele moke, veliko veselje, ker bo zopet – kruh!

Oktober: 10. 10. – Iz Gradca prišel nek orožnik od vojaškega poveljstva nabirat naše delavce za kovanje žebeljev in jim ponujal 6 kron od 1000 in še vse prosto, razen kruha, medtem ko naša zadruga ne plača baje niti 3 K od 1000. Delavci zahtevajo višje plače ali pa gredo proč. Odšlo v Gradec 15 združenih delavcev, kmalu so vsi primarširali nazaj. 28. 10. – Na Laškem strašni boji, sneg do dna gore.

4. 11. – Zopet odšlo 18 delavcev, plača 7 K/1000.

December: 1. do 8. 12. – Naš 17. Kranjski polk skoro popolnoma uničen, samo v novembru je padlo 900 mož. 8. do 24. 12. – Drug sovražnik se oglašja – to je lakota!

Ta nas bo premagala, Bog varuj! Moke ni več dobiti, zlasti meščani in delavci so reveži. Pri nas imamo – hvala Bogu – okoli 2 vagona turščice. Spomladi, če ne prej, bo lakota tu! Potem bo pa – mir! Rojenih 17, umrlih 35, porok nič, mobiliziranih 34.

Leto 1916

V tem letu so se nadaljevali boji na vseh frontah, v marcu najhuje v Franciji pri Verdunu, sredi marca je bil 17. Polk premeščen s soške fronte na Tirolsko in s tem tudi večina kroparskih "zibcenarjev."

Krajevne novice

Januar: 2. 1. – Po ukazu vojaške oblasti delo tudi ob nedeljah!

22. 1. – Stražmojster Weithauser je ujel pod Jamnikom dva ubegla Rusa ujetnika in ju odpeljal v Ljubljano.

Februar: 14. 2. – Prišlo zopet 5. 000 kg moke, bela pšenica po 1.18 K/kg, krušna po 76 helarjev.

Marec: 4. 3. – Zaslišanje delavcev, ki niso delali v nedeljo 2. januarja (50 Kroparjev, 50 Kamnogoričanov).

12. 3. – Uvedene karte na sladkor – 1 kg na osebo.

Maj: 16. 5. – Vsi delavci, ki so potrjeni in niso v nedeljo po novem letu delali, so bili obsojeni od višjega vojaškega sodišča v Gradcu na 21. Dni zopora. Zapor bo v šoli spodaj, ležišče na slami. Zaprti bodo od 6. ure zvečer do 6. ure zjutraj in čez vse nedelje in praznike. Ti delavci so: France in Gregor Gašperšič, France Legat, Valentin Rajgelj in Jožef Blaznik iz Krobe, France Kalan in J. Varl iz Kamne Gorice.

Junij: 1. 6. – Orožniki strogo nadzorujejo delo ob nedeljah. Naši vzeli Lahom Asiago in Arsino. Na to se navezuje dopisnica Toneta Ažmana iz Tirolov 29.6.: "Spominjajoč se na vas nad 2000 m visoki gori, pod katero leži prijazno laško mestece Asiago, v katerem smo bili pred kratkim tudi mi. V njem smo dobili mnogo sira, moke, olja in drugih stvari. Kraj je jako lep planinski, naokoli so velike planine..."

4. 6. – Za vojsko bodo pobrali zvonove, vlite po letu 1800 (veliki zvon pri sv. Lenartu, dva manjša pri Kapelici; plačali bodo 4 krone za kg.) Kdor v nedeljah ne dela, ga zadruga kaznuje s 50 h ali 1 krono.

Julij: 17. 7. – Kropar Franc Jelenc – Pogrošarjev je umrl že meseca maja v ruskem ujetništvu. Jožef Zupan – Kolerčkov je pisal z Ogrskega, da je v glavo ranjen. Jakob Šlibar je pisal: Janeza Gašperina – Merdova so ujeli Rusi. Pozneje se je izkazalo, da še ni bil ujet.

18. 7. – Dvoje pisem je prišlo iz Judenburga: Zdravko Šolar – Balontov je padel v Laški vojski. Pred dvema letoma je z izvrstnim uspehom dovršil maturo na škofovih zavodih v Št. Vidu, postati je mislil strojni inženir, za kar je kazal veliko veselje in nadarjenost.

Avgust: 25. 8. – Iz Galicije smo dobili poročilo, da sta 13. 8. Izginila na ondotnem bojišču izginila Lenart Petrač – Majcknov in Franc Gašperšič – Jajtkov. Bila sta od rusov ali ujeta ali pa ubita, ni nobene sledi več od njiju.

September: 21. 9. – Na Dunaju se zdravijo trije Kroparji že precej časa, torej so hudo ranjeni in sicer: Štangelnov Tonček, ki ima prestreljena pljuča in hrbet, a je že nekoliko boljši – ranjen je bil na Cima Dodici na Tirolskem, potem je Jernačev Lenart, hudo ranjen v noge tudi na Tirolskem in Jakob Šlibar – Cvetkov, na ruskem bojišču je dobil 3 krogle v trebuh. Franc Šolar – Con je za eno leto superarbitriran (oziroma za vedno), ima namreč na desni nogi prestreljeno kito in le težko hodi. Invalid France Rajgelj je odšel v Kočevje v šolo za invalide.

Oktober: 2. 10. – Mnogo vojakov – rojakov je prišlo na dopust. Od vsake kompanije dobi po 16 mož dopust od 14 do 21 dni, ki so že nad 12 mesecev v vojski – znamenje, da še ne bo miru! To vedo veliko povedati o grozovitosti vojske.

19. 10. – Prihajajo poročila, da sta naša 17. in 27. polk strašno uničena. Iz Kroke so ranjeni: Matija Praprotnik – Knačov, Jožef Zupan – Kolerčkov, za Ponkovec (Jakob Kavčič) se še ne ve. Iz ruskega ujetništva poročilo: David Šolar, že 20 mesecev pogrešan, piše, da je zdrav, Gašperšič France in Petrač Lenart pišeta 24. 8., da sta na potu v rusko ujetništvo.

November: 3. 11. – Danes je bilo po Kropi bolj živo. Štirje ruski ujetniki so bili zaprti v spodnjih prostorih v šoli zaprti. Ujel jih je sinoči Miha Benedičič z Dobrave, četovodja na dopustu, ko je šel od orožnikov domov, kar tam na cesti brez orožja, ko so marširali proti Kropi vprašajoč, kje je laška fronta, da bi tja pobegnili. Bili so silno lačni. Orožništvo jim je takoj skuhalo polento; ljudstva se je kar trlo pri oknu, dajalo jim je kave, jabolk, cigaret, eden ujetnik je pisal v ruskem jeziku naslove za naše ujetnike na Ruskem. Opoldne jih je orožništvo odpeljalo na Jesenice.

11.–17. 11. – Vojaštvo vzelo zvonove: pri kapelici mala dva – 530 in 666 kg, pri župni cerkvi velikega 1825 kg. Pri kapelici ostal eden (in navček), pri sv. Lenartu manjši trije. Naj bo še ta žrtev – saj je za cesarja in domovino!

19. 11. – Sneg – s sanmi v Podnart. Otroška bolezen – ošpice, 54 otrok ni v šolo, pouk ustavljen.

22. 11. – Sinoči je umrl cesar Franc Jožef, rojen 2. 12. 1830, vladal od leta 1848. Novicesar – njegov nečak Karol I., rojen 17. 8. 1887. Rojenih 20 (7 Janezov), umrlih 29, 3 poroke, mobiliziranih 5.

Leto 1917

“Vsi trdno upamo, da bo leto 1917 venčano z mirom, da bo to leto prav gotovo konec vojske...” je pričel kronist zapiske tega leta, pa ni bilo tako. Vojna se je celo še razširila, v februarju so nastopile ZDA, v marcu je bila v Rusiji revolucija, na soški fronti so v oktobru z veliko ofenzivo potisnili Lahe globoko v Furlanijo. V kroniki se prepletajo vedno pogostejša poročila o padlih, o preskrbi in naraščanju draginje, o naborih in mobilizaciji letnika 1899 in o stanju na svetovnih bojiščih. Domača posebnost so bile tri ciganske poroke Rajhardov, “da bi žene in otroci uživali podporo, če bi mož padel v vojski.”

8. 4. – Velika noč! V ponedeljek pri Matevžku igrali Cigani, pa je župan godbo razgnal. Zadruga razdelila dobiček po 300 kron na delež.

21. 8. – Vojaštvo vzelo pri sv. Lenartu še dva zvonova, 915 in 488 kg.

Priprave na soško ofenzivo so odmevale tudi v Kropi:

29. 9. – Pred tednom dni so prišle v Podnart, Ovsišje, Dobravo in Kamno Gorico nemške čete iz Romunije. Pravijo, da bo ofenziva zoper Laha. Nemških čet kar mrgoli od Medvod do Laške meje po celem Gorenjskem. Na Dobravi, v Kamni Gorici in Ovsisjah so topničarji. Naši ljudje jih hvalijo, imajo vsega dovolj, hrano izvrstno, iz Romunije so menda prinesli toliko graha, da ga je naša zadruga kupila okoli 400 kg, tudi moko prodajajo – naš dacar jo je kupil 50 kg – bele romunske. Oficijska kuhinja ima s seboj kravo, da jo molzejo, v Kamni Gorici imajo ob mostu svojo kantino, da prodajajo vojakom cigarete itd. So res z vsem dobro preskrbljeni. Zrakoplovov in aeroplanov imajo polno v Podnartu, Lescah itd. Vedno brenče nad nami, smo se jih že kar privadili. Tudi imajo polno avtomobilov. Vse kaže, da bo kmalu na naši meji vojska, kakor je še ni bilo, kajti tudi Lah se mrzlično pripravlja. Bogdaj, da bi sedaj zmagali mi!

1.10. – Pri Lescah je te dni zrušil aeroplan na tla, ker se je vijak pokvaril. Pravijo, da se aeroplan obrabi v 136 urah; zavrti se vijak 1400 v jedni minuti in plava v samem olju, a se vendar tako hitro obrabi. Naša zadruga je zopet razdelila nad 50.000 kron med delavce, da se nekoliko letni dobiček zniža, vendar denar prav nič ne zaleže.

4. 10. – Danes opoldne prišel h kapelici begunec – g. Valentin Pirec, župnik čepovanski iz Goriškega, da se tu naseli, dokler ne more nazaj... Vojno kordonsko črto so potegnili iz Bohinja tja čez Ljubljano. Za vse civilno prebivalstvo je vožnja po železnici skoro popolnoma zaprta.

9. 10. – Danes sta došli v Kropo dve kompaniji nemških vojakov iz Bavarske s 60 konji. Vojaštvo se je nastanilo po hišah, pri Klinarju jih je 70, drugod pa manj – po 10, 6, 5 itd. V župnišču bivata dva, na skednju jih je 5, nekaj v stari šoli, tudi stara mežnarica jim je morala prepustiti svojo sobo.

Konje so spravili v hleve, kleti, šupe, zadružno skladišče, skednje itd. V župnijski šupi je 5 konj, v hlevu na Cuznarjevem polju 10, skednju ob Miklavžku 6 konj. Upajmo, da ne bodo dolgo tu! Pri Klinarju se jih je toliko nastanilo, zato ker jim gospodinja ni hotela dati ključev. Poslali so zato po ključavničarja, ki jim je moral odpreti vse sobe in so se povsod nastanili. Vsaka kompanija ima 6 strojnih pušk, ki imajo vsak dan vaje.

12. 10. – Petek je. Pri kompanijah je okoli 50 protestantovskih vojakov. Zato je danes popoldne prišel protestantski pastor. Imel je božjo službo na kapelškem polju na prostem. Prišlo je okoli 20 vojakov. Obnašali so se prav vzgledno. Prosilo se je župnika, naj jim dovoli za to službo katero cerkev, a jim tega ni mogel dovoliti.

14. 10. – Nedelja. Popoldne ob $\frac{1}{2}$ 3. uri je imel divizijski župnik božjo službo v naši župni cerkvi. Lilo je celo popoldne kakor iz škafo. Prišlo je katoliškega vojaštva, da so zasedli vse klopi, moški in ženske. Pri maši je pel naš domači mešani pevski zbor, med mašo je imel župnik (nemško) pridigo, v kateri je opominjal vojaštvo v vdanost v božjo voljo, podelili jim je vesoljno odvezo, molili so popreje skupno, po maši jih je povabil k sv. obhajilu, prišli so skoro vsi navzoči (okoli 150, ker ni bilo treba k spovedi). Vojaški župnik je prišel z Bleda in iz Kamne gorice, iz Kroke je šel v Zaloše, kjer je imel drugi dan za vojake b. službo.

16. 10. – Danes zjutraj ob $\frac{3}{4}$ 8. je vojaštvo iz Kroke odšlo proti Bohinju – proti fronti. Zvedeli so za to šele ponoči. Bili so na splošno jako dobri, imeli so hrane dovolj, le krompirja niso imeli nič, pa so ga silno prosili za denar, katerega so imeli dovolj. Ljudstvo se ni imelo nič kaj čeznje pritoževati. Častniki pa se malo preveč postavljajo in čez naše avstrijsko častništvo silno zabavljajo, nekoliko po pravici, a ne povsem! Bomo videli, ali so res prinesli za nas rešitev, kakor so tako radi poudarjali. Govori se, da dobimo kmalu drugo vojaštvo, ker imamo boljše prostore, kot na kmetih.

25. 10. – Včeraj ob 1. uri ponoči se je začela toliko časa pričakovana avstrijsko – nemška ofenziva zoper Laha. Poročilo pravi: Nemško – avstrijska pehota je vzela pri Bovcu, pri Tolminu in v severnem delu Banjske planote sprednje italijanske postojanke, ujetih je do 6.000 ujetnikov.

29. 10. – Telegram: Gorica naša, Tržič naš, naši povsod čez Sočo, Nemci v Čedadu. Veselje nepopisano.

31. 10. – Zastave..., ni šolskega pouka, italijanski ujetniki na Gorenjskem, živil primanjkuje...

Za izboljšanje preskrbe zadružnih delavcev je bilo 10. 6. Ustanovljeno Konzumno društvo. Na decembrski seji je Zadruga v spomin na umrlega Janeza Evangelista Kreka določila 10.000 kron za Krekovo ustanovo, katere obresti bodo uživali učenci članov Zadruge, ki se

hočejo posvetiti trgovski, obrtni ali tehnični izobrazbi.
 Rojenih 19, umrlih 23, porok 6, mobiliziranih 6.

Leto 1918

"V novem letu – Bog nam daj mir!" Res so se začele fronte postopoma krčiti: v februarju mir z Ukrajino, v marcu z Rusijo v Brest – Litovsku in mir z Romunijo, v septembru mir z Bolgarijo; 28. oktobra je Avstro-ogrsko zaprosila za premirje in 29. oktobra je kronist Oblak zapisal: "Zgodovinski dan: praznik svobode po vseh slovanskih deželah." V Kropi volitve narodnega zbora: Franc Šolar, Franc Varl in Florijan Resman.

20. 1. – Pri nas neizprosna draginja, štacunarji nimajo skoro nič za prodati, a imajo strahovite dobičke. Denar nima nobene veljave, gre samo za menjavo. Z Gorenjske hodijo ljudje v Benečijo in v Furlanijo nakupovat odeje, obleko in živila.

30. 1. – Vsak dan, zlasti pred prazniki, gredo množice Kroparjev na kmete po živila proti Kranju in Cerkljam, enkrat jih je šlo 12 v Bohinj. Živila dobe, a le za zameno za žeblje, sladkor, cikorijo, piskre itd. Splošno se boje spomladi v Avstriji lakote. Navadno ljudstvo dobi na mesec po 4 kg moke, na kmetih pa nič.

14. 3. – Zadrugi primanjkuje dela, kujejo le še drobne žeblje. Na seji so odobrili podporo: moškim po 3 K, ženskam po 2 K dnevno... Iz ruskega ujetništva so se pričeli vračati ujetniki: Štefan Eržen, France Gašperšič, David Šolar, Lenart Petrač.

28. 4. – Domov se je vrnilo naenkrat 21 vojakov. Pripovedujejo si svoje dogodljaje, pijejo in pojejo. Vojaki iz ruskega ujetništva govore, da se lačni ne bodo več bili, ampak položili orožje. Imeli so že oditi nazaj k armadi, pa so še doma, ker še ni ponje orožnikov. Slab duh veje...

16. 5. – Upor 17. polka v Judenburgu...

Prihajajo obvestila o umrlih v bolnišnicah:

12. 4. – Jakob Eržen v Gradcu za jetiko,

9. 6. – Valentin Vidic v Hallu, meningitis,
 10. 6. – Anton Globočnik za jetiko,
 28. 7. – Franc Princ v Pulju, pljučnica,
 15. 8. – Mihael Mihelič na Češkem,
 4. 10. – Jakob Lotrič v Celovcu.

12. do 15. 11. – Konje prodajajo v Ljubljani po 200 K, živila so se pocenila; zadruga za 1 mesec prenehala z delom, moški dobijo podporo 5 K, ženske 3 K na dan.

27. 12. – Naš sosed Lah čaka tik za Železniki, kdaj bo stopil še naprej... Miru še ni!
 Kdaj ga ućakamo?
 Rojenih 20, umrlih 26, poroka 1.

Po razpadu avstro-ogrske monarhije in ustanovitvi kraljevine SHS (1. december 1918) so se pričeli diplomatski, deloma tudi oboroženi boji za slovenske meje. Tako piše kronist Oblak:

19. 5. 1919 – Lah hoće v Parizu vso Gorenjsko z Bledom, Bohinjem in Jesenicami, z železnico v Trst, Nemec pa zahteva Štajersko...

1. 6. – Naši vojaki so spet osvojili spet del Koroške, sinoči so šli vsi konji od nas v Trzić vozit čez Ljubelj municijo, granate in orožje na Koroško na Koroško. Včeraj se je pripeljal v Ljubljano, ranjen v roko in glavo, Kropar Matija Praprotnik, ranjen od civilista v Borovljah. Kot posledica razmer, težav in napetosti, ki so se nakopićile v zadrugi med vojno, so bile spremembe v vodstvu zadruge:
 12. 1. 1919 – Zadružni sestanek ćlanstva proti ravnatelju Fr. Šolarju, oćitek samolastnega postopanja.

13. 1. – Odstopil ravnatelj zadruge z vsem uradništvom, začasno potrjen za ravnatelja Anton Šmitek.

26. 1. – Izredni občni zbor zadruge, prisoten zastopnik Zadružne zveze. Novi načelnik Gregor Gašperšić, načelnik nadzorstva Valentin Oblak.

9. 3. – Prosta trgovina z živili, strašna draginja! Že 14 dni čakamo 2 vagona koruze iz Srema; dva delavca se vozita z njo, da je ne pokradejo med potjo, zraven še nekaj špeha...

Vojni ujetniki:

Rusko: Soršak Ignacij, Eržen Štefan, Petrač Lenart, Gašperšič France, Šolar David.

Laško: Ažman Alojzij, Tomaževič Janez, Mihelič Simon, Škriba France.

Ranjeni in bolni vojaki:

7. 9. 1914 – v Galiciji

Gregor Gašperšič, 11. 9. Domov

Matevž Sušnik, padel 1. 11. 1916 na Krasu

Jakob Lotrič, umrl 4. 10. 1918 v bolnici

Jožef Berce, 7. 10. domov

France Petrač, 16. 9. domov

Anton Šmitek, superarbitriran 24. 9.

Ignac Ažman, iz Galicije bolan

Andrej Eržen, črnovojnik, ranjen

9. 11.

Jakobu Pogačniku odrezali nogo, umrl 21. 11. 1915

Franc Šolar, ranjen na Laškem

Jakob Vidic, bolan, umrl v Celju 2. 6.

Janez Zupan, Župov, bolan, oproščen

Janez Kramar, ranjen na Laškem

Franc Praprotnik, ranjen v Galiciji, umrl 19. 7.

Jožef Gašperšič, ranjen 2. 11. v Tirolih

1916

Anton Ažman, prestreljen skozi prsi na Cima Dodici, 9. 7.

Konrad Eržen, padel, rumenica na Doberdobu

Janez Lazar, ranjen v Tirolih,

Lenart Pirc, ranjen v Tirolih,

France Rajgelj, v invalidsko šolo v Kočevje

Matija Praprotnik (kronist je navedel zgolj ime in priimek)

Jožef Zupan (kronist je navedel zgolj ime in priimek)

1917

Janez Kržišnik, umrl za vodenico, 21. 3.

1918

Jakob Šolar, umrl 11. 4. v Gradcu za jetiko

Anton Globočnik, umrl 10. 6. po ranah in jetiki

Valentin Vidic, umrl 9. 6. meningitis

France Princ, umrl 26. 7. v Pulju, pljučnica

Mihael Mihelič, umrl 15. 8. v bolnici na Češkem

Jakob Lotrič, umrl 4. 10. v bolnici v Celovcu

Padli vojaki:

Bertoncelj Janez, rojen 11. 6. 1896, padel 5. 8. 1915 v Galiciji

Bertoncelj Janez, rojen 21. 10. 1890, padel 14. 2. 1916 na Soški fronti

Bertoncelj Janez, Potočnikov, r. 5. 5. 1882, umrl 19. 9. 1921, poročen, trije otroci

Dolenc Janez, Prekolov, 11. 6. 1882–1. 9. 1919, poročen 1909, trije otroci

Eržen Jožef, 26. 3. 1896–2. 12. 1917 na Laški fronti

Eržen Konrad, Smukarjev, 4. 10. 1894 – pogrešan

Globočnik Anton (mesar), 20. 5. 1887–10. 6. 1918, ranjen v Karpatih

Jelenc Franc, Pogrošarjev, 17. 9. 1879–17. 7. 1916, v ruskem ujetništvu

Kavčič Jakob, Ponkovec, 23. 4. 1882–13. 12. 1916, poročen 1911, umrl v Mariboru, ranjen na Soški fronti

Kokošar Silvester, Gorakov, 30. 12. 1893–26. 8. 1915, umrl na Dunaju

Kržišnik Janez, 15. 5. 1875–20. 3. 1917, poročen, štiri otroci, umrl v Innsbrucku

Lotrič Jakob, Šemov, 25. 7. 1876–4. 10. 1918, poročen 1905, umrl v bolnici v Celovcu

Magušar Valentin, Tinetov, 8. 1. 1898–8. 9. 1917 na Soški fronti

Magušar Vinko, 6. 4. 1899–30. 4. 1919, umrl v bolnici na Češkem

Pogačnik Jakob, 10. 7. 1891–21. 11. 1916, padel v Galiciji

Praprotnik Jakob, Knačov, 24. 4. 1898–29. 10. 1919, padel na Soški fronti

Praprotnik Franc, Miškov, 28. 11. 1887–19. 7. 1915, padel na Soški fronti

Primožič Jožef, 17. 3. 1887–4. 4. 1917, poročen 1911, padel na Tirolskem

Princ Franc, 29. 9. 1873–26. 7. 1918, poročen, štiri otroci, umrl v bolnici v Pulju

Sušnik Matevž, 19. 9. 1889–1. 11. 1916, poročen 1910, pet otrok, padel na Krasu

Šolar Gregor, 11. 2. 1891–3. 11. 1915, padel na Soški fronti

Šolar Jakob, 20. 4. 1870–11. 4. 1918, poročen 1899, umrl v bolnici v Gradcu

Šolar Zdravko, 9. 1. 1895–9. 7. 1916, padel na soški fronti

Škriba Franc, Rantov, 30. 1. 1876–26. 3. 1916, poročen 1900, umrl v italijanskem ujetništvu

Škriba Vincenc, Kobalov, 14. 2. 1887–2. 3. 1917, poročen 1910, padel na Krasu

Vidic Jakob, 29. 2. 1880–2. 6. 1915, poročen 1904, dva otroka, umrl v bolnici v Celju

Vidic Valentin, 6. 1. 1877–9. 6. 1918, poročen 1901, trije otroci, umrl v bolnici v Hallu

Leta 1926 je bila odkrita spominska plošča padlim na farni cerkvi v Kropi in spomin je začel toniti v pozabo...

OPOMBA

¹ Valentin Oblak, rojen 12. februarja 1875 na Jami pri Mavčičah, posvečen 1897, kaplanoval v Senožečah, Poljanah nad Škofjo Loko, v Borovnici in v Šenčurju, župnikoval v Ribnem pri Bledu (1904–1907), v Kropi (1907–1927) in v Preski pri Medvodah (1927–1941), izseljen na Hrvaško, leta 1945 se je vrnil kot župnik v Presko, kjer je bil 21. septembra 1951 v uradno neraziskanih in nepojasnjenih okoliščinah umorjen. Kot župnik fare sv. Lenarta v Kropi je sodeloval v prosvetnem društvu, vodil Hranilnico in posojilnico, od leta 1919 do 1926 je bil predsednik nadzorstva Žebljarske zadruge v Kropi in Kamni Gorici. Med prvo svetovno vojno je pisal krajevno kroniko, ki je nazoren prikaz takratnih družbenih razmer. Vir: Zbornik *Do zadnjega diha*, Župnijski urad Preska 1991.

B O R E C

Jože Vokač: Avtoportret

»V dolgi, ravni vrsti je stala kompanija, napravljena, da se še tisto uro napoti na bojišče. Stali so tam kakor od kamna, nobeno oko ni trenilo; sloka telesa so bila narahlo upognjena pod bremenom težkih nahrbtnikov. Nikoli poprej nisem videl na enem samem tesnem kraju toliko mlade lepote. Vsi obrazi so bili sveži, kakor v rosi in zarji umiti; tudi v očeh je bila svetla rosa, gledale so kakor iz daljnih krajev, iz lepih sanj; vse pa so bile nepremično uprte v gospoda stotnika, ki je s počasnim, malobrižnim korakom stopal pred nemo vrsto gor in dol.«

Ivan Cankar, GOSPOD STOTNIK

Primož Vresnik

SVINČNIKRISBE IZ PRESTRELJENE SKICIRKE MLADEGA PODPOROČNIKA JOŽETA VOKAČA

Spomin na soško fronto

*NEKATERE SOCIOLOŠKE IN ZGODOVINSKE RAZSEŽNOSTI PRVE SVE-
TOVNE VOJNE* ● Prva svetovna vojna je za klasike marksizma po-
menila poraz evropske socialdemokracije in brezumno podpisovanje
vojnih kreditov. Za angleške zgodovinarje pa konec starega reda,
preračunanih dvornih porok ter predzadnje, če ne zadnje koleno
mnogih kraljevskih družin. Od Dunajskega kongresa leta 1815 pa vse
do shoda kronanih glav leta 1901, ko so končno kronali britanskega
kralja Edvarda VII., so namreč evropski mir skušali ohraniti s pre-
računano ženitovanjsko politiko in medsebojnim spoštovanjem kraljev-
skih družin. Ni se povsem obneslo, ne prej ne kasneje. Kljub tesnim
dinastičnim zvezam je prihajalo do ozemeljskih sporov v Evropi. Še
najbolj se je obneslo med leti 1871–1908, po francosko – pruski vojni,
po padcu Napoleona III., ko je Evropa resnično živela v miru. Prihajalo
je sicer do napetosti zaradi kolonijalnih sporov med evropskimi vele-
silami. Večino teh sporov je, da ni prišlo do najhujšega, zgladil Edvard
VII. Za razsvetljensko tradicijo je prva svetovna vojna poraz zdrave
pameti in njene trezne politične presoje. Meščanski intelektualci in
plemstvo so vojno sprejeli z ogorčenjem. V njej so videli razčlovečenje
evropske civilizacije in starega reda. V tem času so socialni darwinisti
človeka enačili z zapleteno živaljo, ki jo enako močno kot gon življenja
žene gon uničenja. To je bil čas dunajske psihoanalize, socialnega
darwinizma ter socialne psihologije, ki je s socialnim psihologom
Adlerjem preučevala ne samo duševno življenje navadnega smrtnika,
temveč družbe nasploh. Seveda je bila prva svetovna vojna med
drugim tudi psihološka, saj je temeljila predvsem na elementih množič-
ne psihologije: na zavajanju, lažnih poročilih v propagandnih sredstvih
(časnikih, letakih...), lažnem herojstvu ter obljubah. Na Zahodu so
mladeniče na fronto najprej vabili naborniški plakati in res so bile
armade velikih držav polne prostovoljcev, ki so šele na fronti spre-
gledali imperialne intrige v imenu patriotizma, zlorabo njihovih mladih
življenj za fiktivne cilje in ugotovili, da je na bojišču več strahu kot
poguma. Vojaki so na obeh glavnih frontah, vzhodni in zahodni, pre-

življali najhujše trenutke svojega duševnega življenja. V času mrtvila strelskih jarkov sta jih navdajala tesnoba in strah. Strah, ki so ga preganjali s pisanjem dopisnic, na katerih je neposredno ali posredno zapisana bojazen žalostnega konca; sanjarili so o domu, posedali, poležavali, le redki so strah premagali ter likovno in slovstveno ustvarjali. Jože Vokač, mladi podporočnik, o katerem bo tekla beseda kasneje, je bil med temi redkimi izjemami. S svinčnikom je beležil frontne motive in risal pokrajino, ki se mu je odpirala skozi fronto. Ko so vpoklicani in prostovoljci prihajali na dopust ali kasneje, ko je bilo vojne konec, so vojno in dogajanje na bojišču veristično označili s trojnostjo blata, trupel ter kužnih bolezni, ki so razsajale v za viruse toplih strelskih jarkih. Pri umetnikih so se impresije umaknile ekspresijam in v ospredju je bil socialni realizem, ki je prikazoval boj malega človeka za vsakdanji kruh. In res, s prvo svetovno vojno postane kruh vrednota. Meščanska ekonomija denarja in zlata se umika naravni menjavi. Zlatnina skoraj ni enakovreden menjalni partner moki in evropski mestni sloj postaja lačen. Po dolgem času se spet obnese ekonomija naravne rente. Denar ne opravlja svojega poslanstva na tak način, kot ga je opravljal nekoč, čeprav je ves čas vojne legitimno plačilno sredstvo. Denar kot abstraktno blago blaga (Karl Marx) pač ni konkretno blago, ki nasiti in odžeeja. Vojni dobičkarji ponujajo različno: od cigaret, ki jih dobiš na pultu improviziranih kantin, v zaledju front, sladkorja, ki pride pod kontrolo in je na karte, do svežega kruha, ki čaka pod pultom na privilegirane. Če je prej pretepom na vasi botroval vpliv vina, spori zaradi deklet, so sedaj vzrok živila. Od velike imperialne ideologije in fantazem velikih oblastnikov ostane malemu človeku boj za preživetje in golo kožo. Geopolitično je prva svetovna vojna ponovno pokazala stoletna zavezništva, a tudi nova razmerja sil. Na površju je bil konflikt med Avstro-Ogrsko in Srbijo. Na eni strani so težnje habsburške monarhije po restavraciji in ohranitvi na novo priključenega balkanskega ozemlja, po drugi pa Srbija, močan politični tekmeč habsburški monarhiji, išče zavezništev na Zahodu in Jugu med svojimi slovanskimi brati. Pripravljena je bila na zavezništva tako na Zahodu, kot na Jugu »slovanskega zemljevida«; kasneje se je seveda obnesla »zahodna« opcija, zveza s Hrvati in Slovenci. Monarhija se je zavedala, da je Beograd enako rojalistično naravnan kot je naravnana sama, nagnjen k enaki centralistični ureditvi kot ona sama. Skozi izkušnjo carinske, prve in druge balkanske vojne Srbija kaže čedalje večji interes, da bi se razširila na Zahodu. Izhod na

Egejsko morje je bil cilj tako imenovane velikosrbske politike, ki se je oblikovala že v štiridesetih letih devetnajstega stoletja. Franc Jožef je bil asket med vladarji in njegov slab »vtis«, nedovzetnost na področju kulture, prosvete ter znanosti je želel »popraviti« prestolonaslednik Ferdinand, ki je bil v monarhiji relativno priljubljen politik. Svojim podanikom je obljubljal prenovo dežele z nekakšno »posodobitvijo« upravnega telesa, obljubil je marsikaj, le kakšne politične samostojnosti ne. Habsburška monarhija ni mogla skriti svojih apetitov do »državic« nekdanjega osmanskega imperija in je slabost Bosne in Hercegovine v devetnajstem stoletju izkoristila z aneksijo v imenu »evropskega reda in miru.« Strel v Sarajevu je pokazal, da Avstro-Ogrska in Balkan stojita na dveh preveč različnih bregovih, da bi lahko vzpostavila skupni politični jezik. Z njunim sporom pa so privreli na dan še ostali evropski nacionalistični in imperialistični programi, ki so bili spoj patriotizma, romantike, pohlepa ter napadalnosti. Ko je adolescentni Gavrilo Princip pokončal Ferdinanda, se je tedanji slovenski tisk svetožalno in patetično razpisal o smrti prestolonaslednika, ki je denimo »Kranjskemu deželnemu društvu za domogojstvo« ponudil in tudi prevzel mecenstvo. Veliki pokrovitelj znanosti in kulture je postal žrtev južnoslovanskega anarhizma – tako so takrat o tem dogodku pisali časniki in tedniki. Atentat v Sarajevu je Srbiji seveda dvignil samozavest. Srbi so težko prenašali prisotnost in vmešavanje Avstro-Ogrske na Balkanu. Slovenski tisk nazorno poda sam strel v Sarajevu: »Franc Jožefova ulica je jako ozka. Ko je avtomobil zavil vanjo, je izmed občinstva nenadno stopil naprej čisto mlad človek in dvignil roko z revolverjem... Hipno sta padla dva zaporedna strela, katerih vsi navzoči niso niti slišali in je deželni načelnik Potiorek, ki je zrl na napadalca, v prvem hipu mislil, da se visokima gostoma ni hudega zgodilo. Prazna nada! Prvi strel je zadel vojvodinjo Zofijo, ki je sedela na soprogovi desni strani; s te strani je padel strel. Krogla je predrila blazino na avtomobilu, se nato zarila vojvodinji v spodnji del života in ji obtičala v trebušni votlini. Vojvodinja je vzkriknila in padla v naročje svojemu soprogu. Nadvojvoda je dvignil roki in hotel vstati, toda tisti hip je že druga krogla našla svoj cilj in pogodila nadvojvodo v vrat; raztrgala je glavno dovodno žilo, in prestolonaslednik je bil v par hipih mrlič. Preden je avtomobil došel do vladne palače, je izdihnila tudi vojvodinja Zofija. Trupli so prenesli v palačo in poklicanima zdravnikoma: višjemu štabnemu zdravniku dr. Arnsteinu in polkovnemu zdravniku dr. Polazzu je preostala samo žalostna in straš-

na dolžnost, konstatirati smrt obeh visokih žrtev. Vojaški kurat je odmolil molitve za umirajoče. Vrnimo se na mesto groznega dejanja. Ko je občinstvo videlo, kaj se je zgodilo, se je ljudi polastilo nepopisno razburjenje. Začeli so jokati in se v divjem srdju vrgli na atentatorja in začeli neusmiljeno biti po njem. Policija je potegnila sablje in navalila na napadalca, ki se je pa dal čisto mirno prijeti in ukleniti.«¹ Dva strela v Franc Jožefovi ulici sta bila dovolj, da se je pričelo frontno obstreljevanje. Rovovska ali pozicijska vojna, kakor se prvi svetovni vojni strokovno vojaško reče, naj bi se končala okoli božiča 1914; s tem prepričanjem so mladeniči tudi odhajali na vojsko. Slovenski fantje posebnega navdušenja za vojskovanje niso kazali. Jože Vokač, mlad štajerski učitelj, doma v Studencih pri Mariboru, je verjetno tudi upal, da se bo vojna končala kmalu in tudi njega so vpoklicali, kakor mnoge druge mladeniče; nekateri so dopolnili komaj osemnajst let.

VOKAČEVIM SVINČNIKRISBAM NA POT ● Četrtnik Borec je revija, ki se zelo dobro počuti v vlogi odkrivalca izvirnih, največkrat s svinčnikom ali peresom pisanih besedil, ki povečini za nekaj desetletij obležijo v predalih, dokler se dediči ne zavejo, da to niso samo družinski dokumenti, temveč sodijo v širšo »zgodovinsko zapuščinsko razpravo.« Revija je pred desetimi leti že objavila avtentična literarna pričevanja o prvi svetovni vojni udeleženca 17. slovenskega pešpolka Leopolda Vadnjala in s tem dejanjem vzpostavila stik z malim človekom in njegovo izkušnjo prve vojne.² Tudi svinčnikrisbe Jožeta Vokača so nepretenciozno delo, osebni ustvarjalni dokument, ki je bil avtorju samemu predvsem spomin na frontno izkušnjo. Josip Vadnjal in Jože Vokač sta bila smrtnika, ki sta čutila potrebo po ustvarjanju tudi v razmerah, ko nevarnost ni bila samo plod domišljije, temveč resnično stanje, tudi v razmerah, ko se je marsikomu zdelo to početje nesmiselno. Oba sta preživela, družji ju izkušnja prve svetovne vojne in ista stanovska pripadnost, oba sta delala na železnici in bila sestavni del zgodbe o predvojni in povojni jugoslovanski železnici. Progovni delavec Polde je po očetovi smrti pomagal materi preživljati številno družino; bil je namreč najstarejši izmed otrok. Vokač je našel delo v železničarski administraciji in se s tem poslovil od učiteljevanja, za katerega se je šolal. Maistrov zbornik Vokača predstavlja kot zavednega slovenskega poročnika, ki se je takoj, ko se je vrnil, jeseni 1918. leta, pridružil borcem za Severno mejo. Zbornik poročnika Vokača predstavlja kot prvega slovenskega župana studenške občine v času,

ko je razpadla monarhija in nastala prva Jugoslavija. V knjigi lahko preberemo tudi Vokačev »življenjski telegram«: » Jože Vokač je bil rojen leta 1894 v Mariboru, po poklicu je bil železniški uradnik. V boju za severno slovensko mejo 1918 – 19 je sodeloval kot poročnik. Med obema vojnama je deloval v društvih Drava in Slavček ter v Sokolskem društvu na Studencih. Leta 1941 je bil izgnan v Srbijo, umrl je leta 1971 v Mariboru.«³ Danilo Vokač, sin Jožeta Vokača, se očeta spominja kot marljivega in pedantnega človeka, ki je bil vsestransko udeležen pri kulturnem življenju mesta Maribor, s svojimi domiselnimi risbami in karikaturami je polnil mariborski periodični tisk. Med drugim je narisal tudi grb za mariborskega škofa Tomažiča. Tedaj, ko je Tomažič postal škof, je bil Vokač že iskan risar. Pri njem so mariborski trgovci in tovarnarji naročali reklame, med njimi Karel Roglič reklamo za čevlje... Mariborski tisk je Vokač polnil z domiselnimi karikaturami, skozi risarske stvaritve, tudi pričujoče, se vidi neverjetna natančnost in izpiljenost, ki ni samo tehnične, obrtne narave, temveč kaže perfekcionistično senzibiliteto in smisel za realistično risbo. Vseskozi je bil pristaš staroavstrijske razglednične šole, ki se je oblikovala za časa dunajske secesije. Ta je prinesla smisel za žlahtni realizem in se približala fotografiji, pri tem ni šlo samo za kreativni izraz, ampak tudi za življenjsko verodostojnost. In prav zaradi slednje je Vokačevo delo zanimivo za zgodovino samo. V prvi četrtini dvajsetega stoletja so risarji, tako kot šolarji uporabljali skicirke – risalne bloke, zaprte si lahko zavezal tako, kot zavežeš herbarij mape in na platnici je bil *fin de sieclovski* stiliziran napis SKIZZENBUCH. S fronte je prinesel dve skicirki. Ena je prestreljena in ta mu je takorekoč rešila življenje, v nasprotnem primeru bi krogla prebila lobanjo, tako pa je končala v zatilju. »Bilo je v severni Italiji, nekje v okolici Udin, nisem pa povsem gotov«, pripoveduje njegov sin Danilo, » italijanska druga armada se je umikala in tako je bilo mogoče prodreti v Furlanijo, vse do Piave. Moj oče je našel zavetje v kraterju, toda od zadaj je priletela krogla, ki je šla skozi skicirko, skozi nahrbtnik in se nenavadno in čudno namesto v hrbtu ustavila v zatilju, ob vznožju lobanje. Seveda, padel je v nezavest. Ko so po bitki vojaki njegove enote iskali po bojišču ranjene in padle tovariše, so naleteli tudi na nezvestnega Vokača, mojega očeta, spoznali so ga za mrtvega. Mrtvece so dajali na kup za kolektivni pokop. Oče pa je začel kazati znake življenja, pričel je krvaveti in takoj so ga odstranili s kupa mrličev, na katerega so ga položili v veri, da je mrtev.« Prav gotovo bi zgodbo mladega podpo-

ročnika brez zadržka uvrstili v rubriko nenavadne zgodbe, pri kateri sodeluje neka »vesoljna logika«, nekaj, čemur preprosti ljudje rečejo usoda, a tudi oni se zavedajo »mejnosti« tega primera. Krogline sled je razvidna na treh svinčnikrisbah, na treh portretih, eden izmed njih je nedokončan. Eden izmed portretirancev je znani major Hauptmann Sevčik, ki je padel na Doberški planoti. Krogline sled je razvidna na desni strani skicirke. Ranjenega podporočnika so prepeljali v bolnišnico v Judenburg. Tam in kasneje v Beogradu, kjer so ga premestili, je dokončal frontne motive. Portreti so nastali na fronti, prav tako avtoportret, pri katerem so namesto izdelanih obraznih proporcij zgolj senčni obrisi obraza. Vokač je po svoji likovni vsebini in tehniki realist, vendar s tehniko senčenja, ki jo uporablja pri avtoportretu, nezavedno deluje ekspresionistično. Nežne linije častniške uniforme, pričeske in tudi obraza so v nasprotju s sencami okrog oči, oči so le nakazane, niso narisane. Posebno frontno razpoloženje je vplivalo na likovni izraz, ki ni zmeraj realističen. Večji del prestreljene skicirke je prazen, trije portreti so njen osrednji del. Zanimivi so motivi, ki prikazujejo vojake v gibanju - od juriša do skic značilnih vojaških dejavnosti: čiščenja čevljev, rokovanja s puško z bajonetom, garderobe itd. Posebno pozornost zaslužijo skice padlih vojakov: njegovi mrtvi vojaki so nekako drobnikavi, tudi umirajoči vojak, ki ga je zadel drobec granate, nima narisane jasne obličja in njegovo telo je slabotno. Poleg vojaške motivike je še risarsko – razglednično ujeta Furlanija. Druga skicirka, seveda neprestreljena, je polna pokrajinskih motivov. S fotografsko ostrino in natančnostjo je zabeležil kraje, skozi katere se je kot frontni vojak pomikal, vse do Piave. Jože Vokač je najverjetneje pripadal znamenitemu 26. strelskemu polku, prijel se ga je vzdevek mariborski, ker so ga v glavnem sestavljali Mariborčani. Svojo zvestobo in privrženost staroavstrijski razglednični šoli je pokazal že v prvi svetovni vojni. Vsi narisani motivi furlanske pokrajine in vasi kažejo na izredno natančnost, smisel za detajl ter realizem. Hči Jožeta Vokača, Milena Vokač – Hribernik, me je pri pisanju tega članka opozorila na eruptivno naravo njenega očeta, ki je poleg vseh družinskih in službenih obveznosti našel čas za likovno ustvarjanje. Še danes po tolikih letih se sprašuje, od kod sta se očetu jemala moč in volja za tovrstno ustvarjalnost, ki zahteva celega človeka.

Po drugi svetovni vojni je bil Jože Vokač precej družbeno odrinjen in veselje mu je izključno dajalo samo družinsko in službeno življenje. Po naravi je bil zavezan vrednotam sokolskega društva in pred-

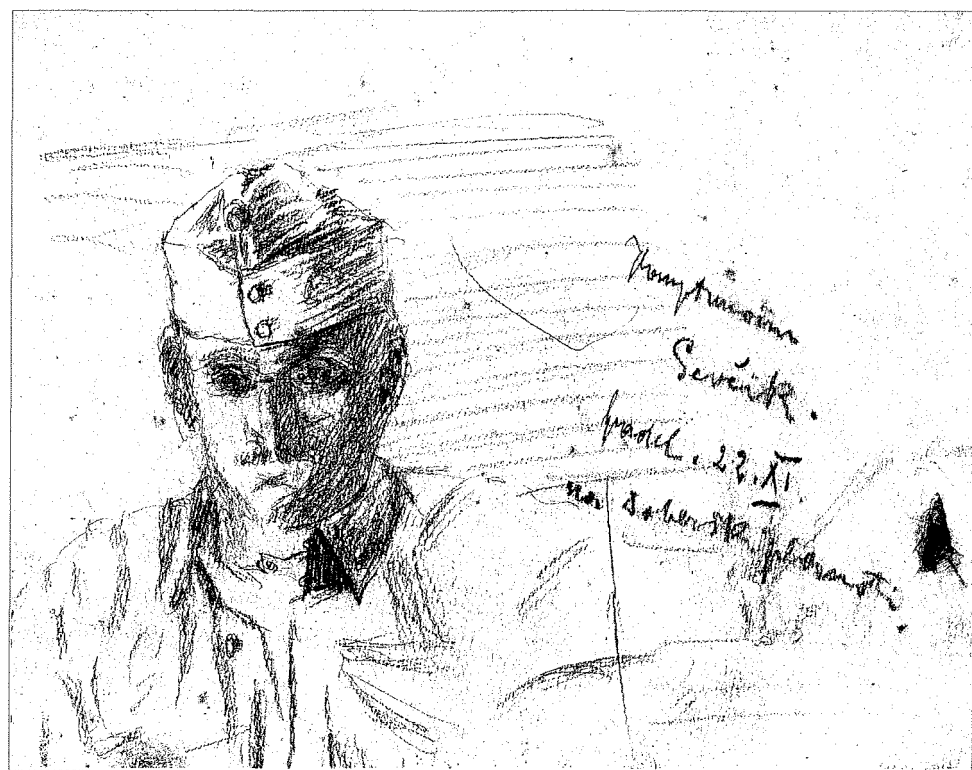
vojnemu slovanskemu gibanju, zato se kot mož stare šole ni mogel vključiti v kramparsko miselnost prvih let po drugi svetovni vojni in se ni našel v sovjetskem tipu socializma. Jože Vokač se je takoj po soški fronti pridružil Maistrovim borcem in kot takšen verjel v politično avtonomijo Slovenije in v sožitje jugoslovanskih narodov. »Naprednjak je bil«, pripoveduje njegova hčerka Milena, »vendar je pripadal generaciji, ki se nazorsko ni mogla vključiti v kramparske parole in stalinizem. Boril se je proti nemškutarstvu v Mariboru in spodnji Štajerski. Verjel je v vrednote kot so: zvestoba narodu in v poštene ter delavne ljudi.« Skicirki Jožeta Vokača do sedaj nista bili predstavljeni širši javnosti, fotokopije iz skicirke hrani mariborski Arhiv, izvirni skicirki pa sta last njegovega sina Danila in njegove hčerke Milene Vokač.

OPOMBE

¹ *Zločin v Sarajevu: tragična smrt prestolonaslednika Frana Ferdinanda in njegove soproge vojvodinje Hohenberg*, Co Libri, Ljubljana 1996, str. 14.

² Leopold Vadnjal: *Zapiski vojaka*, 1914 – 1921, Borec, leto XLI., št. 12, Ljubljana 1989. Vadnjalovi zapiski so pričeli nastajati v ruskem ujetništvu, ko je v daljni Sibiriji, od 21. septembra 1915 do 6. oktobra 1920, miniral v Ekibasturskih rudnikih in plavžih. Dopolnil in razširil jih je med leti 1922–1925. Stanko Janež je samorastniškega pisatelja spoznal že v študentskih letih na rakeški železniški postaji. Že takrat je prebral slovstvene spomine "malega človeka", kakor je sam poimenoval zapise vojaka Leopolda. Progovni delavec Polde je kot najstarejši izmed otrok po očetovi smrti pomagal mami preživljati brate in sestre, dokler ga niso vpoklicali na fronto. Zapiski, ki jih je napisal v ruskem ujetništvu, so čez desetletja spet prišla v roke literarnemu zgodovinarju Stanku Janežu in takrat je dozorela ideja o objavi.

³ *Maistrov zbornik*, Založba Obzorja, Maribor 1988, str. 398.

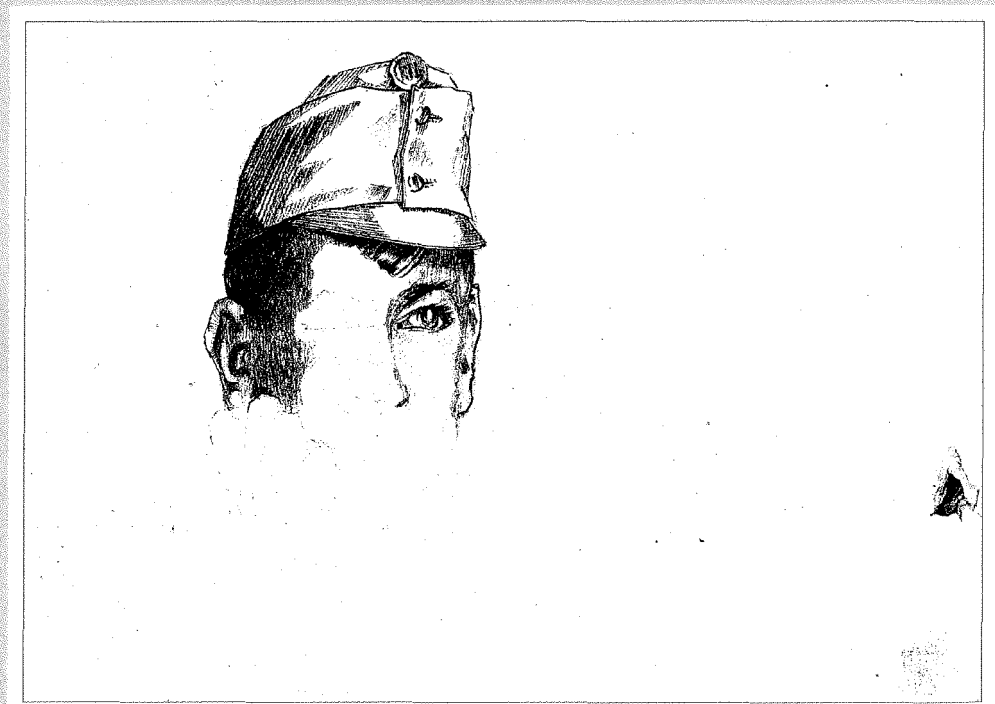
Jože Vokač: Portret Hauptmanna Sevcnika

Znani oficir Hauptmann Sevcnik, padel 22. novembra 1917 na Doberški planoti.

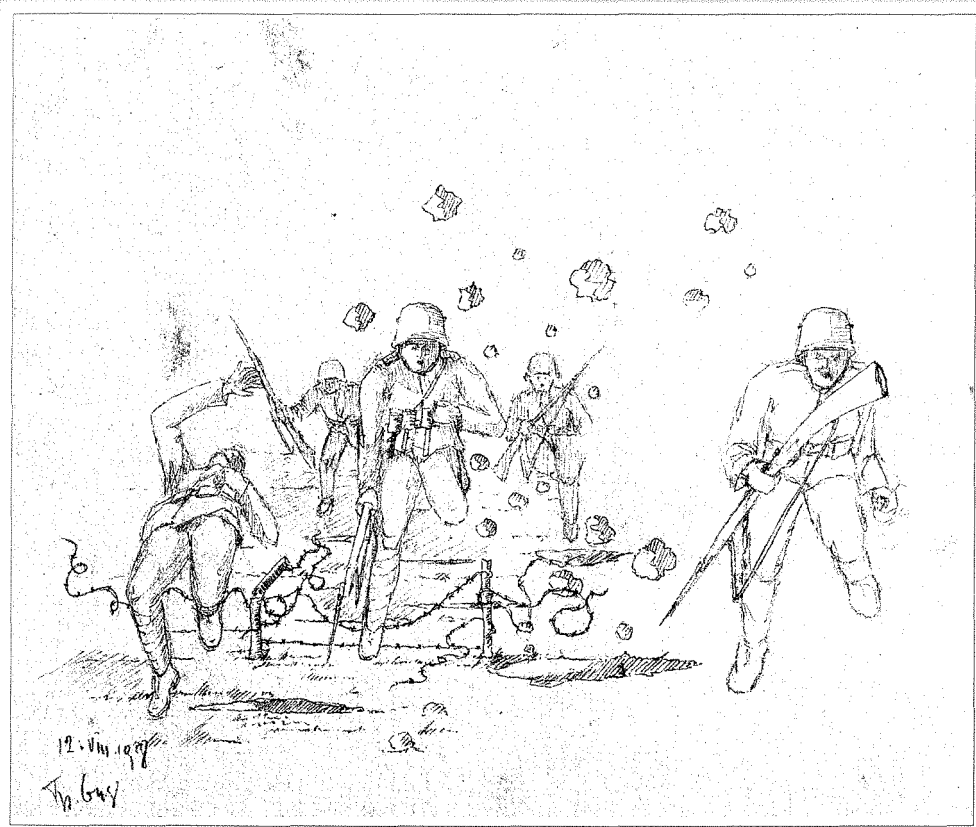
Jože Vokač: Portret neznanega kapetana

Avstro-ogrski oficir, kapetan po činu, narisal 30. oktobra 1917, tik pred znamenito dvanajsto soško bitko, uvod v ofenzivo je oznanil topniški ogenj dan kasneje, 24. oktobra ob 2. uri zjutraj na celotni vojni črti.

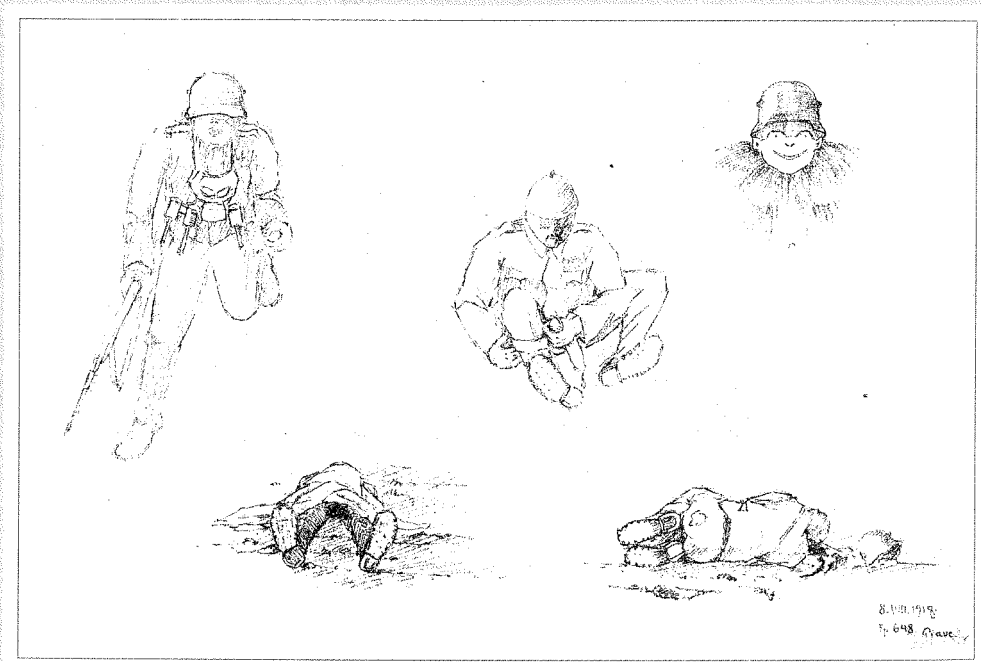
Jože Vokač: Nedokončan portret

Po kapi sodeč gre za pripadnika 26. mariborskega strelskega polka.

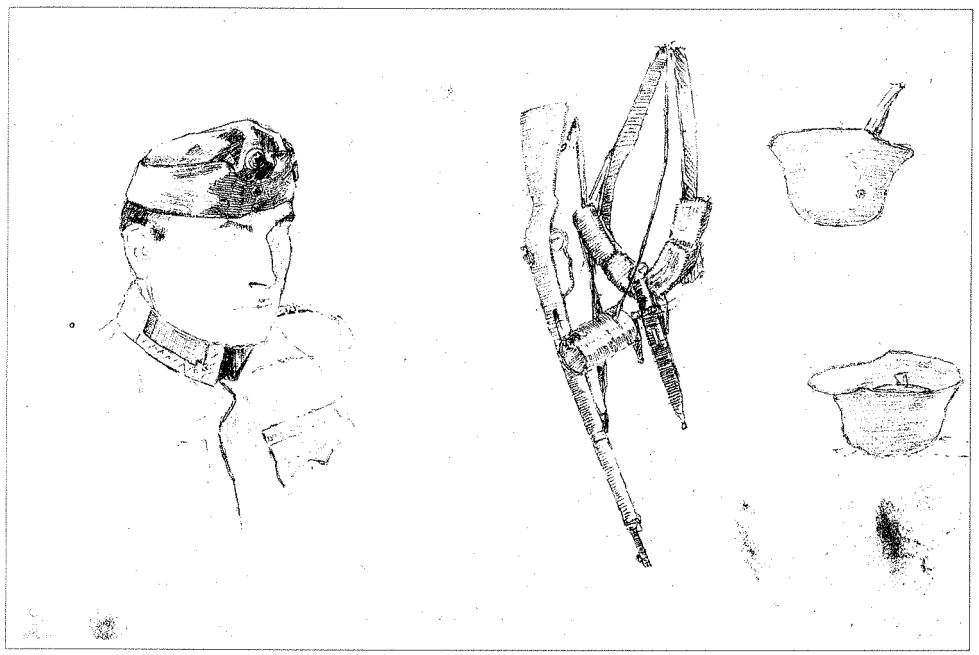
Jože Vokač: Prebijanje fronte, 12. VIII. 1918

Avtor je narisal vojake v gibanju: v bližini je odjeknila eksplozija granate, drobec granate je pokosil enega izmed vojakov, ostali se prebijajo naprej, po zraku pada kraško kamenje.

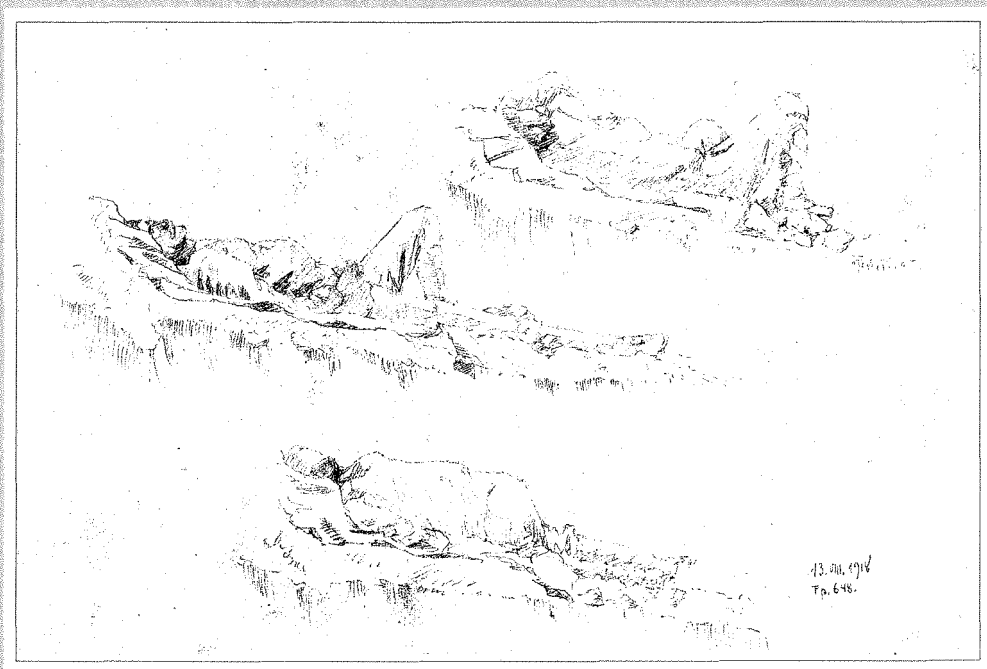
Jože Vokač: Skice iz vojaškega življenja, 8. VIII. 1918

Risba prikazuje vojaka v popolni bojni opremi s plinsko masko, oficirja, ki si čisti čevlje, nasmejanega vojaka in dva mrtva vojaka.

Jože Vokač: Vojaška garderoba in oprema

Natančno sta narisana predvsem puška z vsemi svojimi deli in opasač.

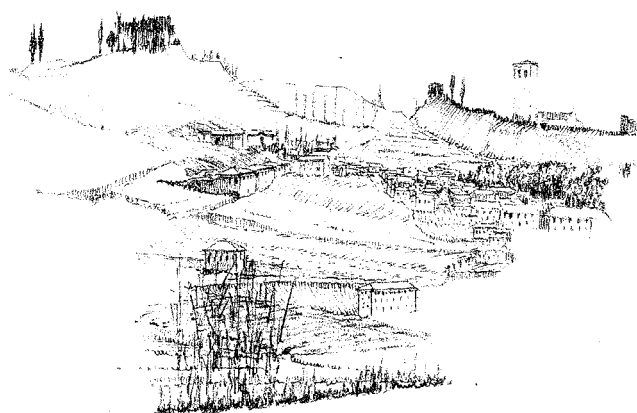
Jože Vokač: Položaji spečega vojaka, 13. VIII. 1918

Speč vojak je najverjetneje lažje ranjen, preskrbljen v judenburški bolnišnici, kjer se je zdravil avtor sam, verjetno je njegov sosed.

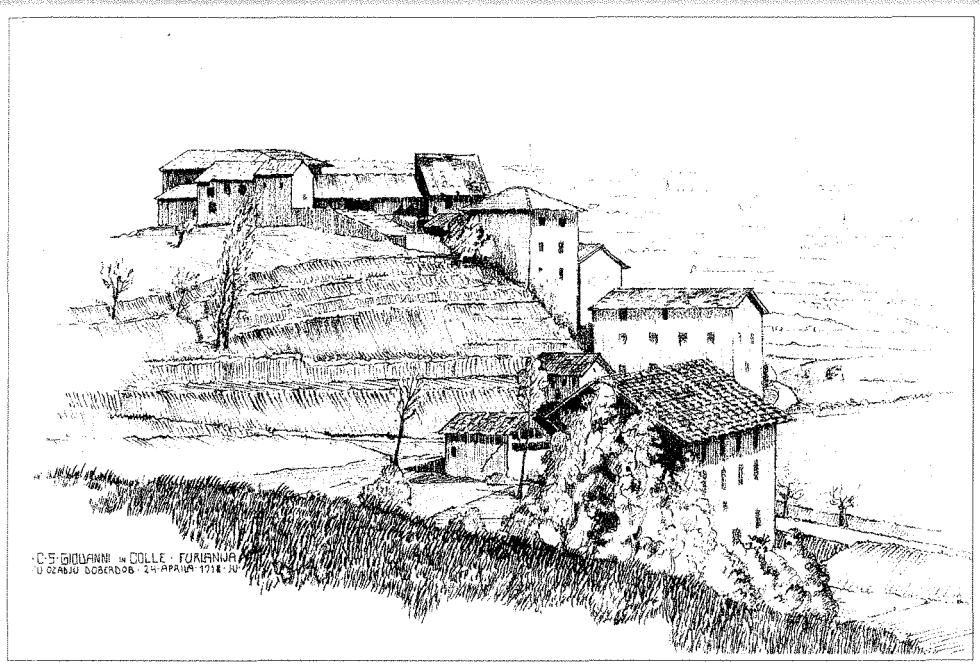
· KAPELICA · TRIVIGNANO · ITALJA · 27. I. 1918 ·

Jože Vokač: Kapelica Trivignano, Italija, 27. 1. 1918, Judenburg

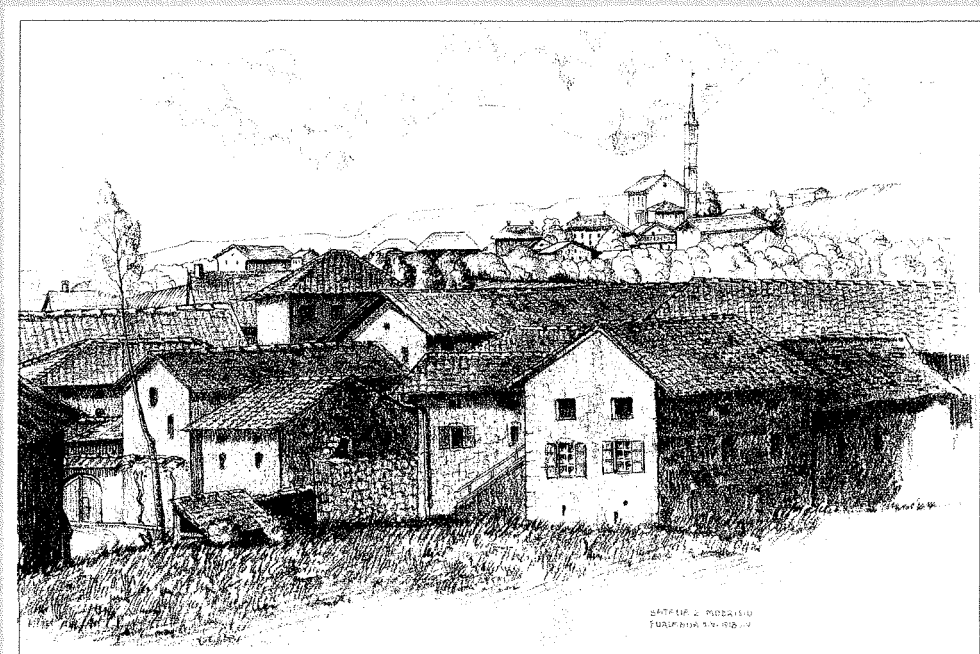

• FAGAGNA • FURLANIJA •
• 22. APRIL • 1918 • JUDENBURG •

Jože Vokač: Fagagna, Furlanija, 22. 4. 1918, Judenburg

Jože Vokač: C. C. Giovanni in Colle, v ozadju Doberdob, Furlanija, 24. 4. 1918, Judenburg

Jože Vokač: Batalia z Modrisio, Furlanija, 5. 5. 1918, Judenburg

S fotografsko natančnostjo so narisane furlanske vasi.

Avtor je s pokrajinskimi risbami pokazal pozitivne lastnosti staroavstrijske razglednične šole: natančnost, smisel za detajl ter realizem. Furlanske vasi so bile narisane kasneje, verjetno po motivih iz razglednic.

TRPLJENJE OTROK V OKUPIRANI SLOVENIJI (1941–1945)

OKROGLA MIZA, ŠENTJERNEJ 1998

Ivanka Žagar Milovanović: **UVODNO POROČILO**

Na včerajšnji dan, 15. maja 1945, so se v Evropi bili zaključni boji druge svetovne vojne. Partizanske brigade so vodile zadnjo bitko na Koroškem, pri Poljani in Pliberku. Spopadle so se z okrog trideset tisoč sovražniki – ustaši, četniki in domobranci. Na vseh straneh je bilo veliko žrtev. Življenje se je začelo normalizirati, toda zaključno stanje te strašne vojne, ki jo je povzročila nacifašistična koalicija Rim–Berlin–Tokio, je bilo grozljivo. Med drugo svetovno vojno je bilo po svetu pobitih več kot petdeset milijonov ljudi. Popis žrtev, ki so ga opravile vojaške in civilne institucije, se je v glavnem ujemal s tem številom. Jasno pa je, da ne bo nikoli dognano resnično število vojaških in civilnih žrtev. Število civilnih žrtev je v nekaterih državah celo preseglo število padlih na bojnem polju. Taka primera sta Poljska in Jugoslavija, kjer je število žrtev med civilnim prebivalstvom za nekajkrat preseglo število padlih vojakov.

Slovenija, ki so jo leta 1941 napadli trije okupatorji, je bila svojevrsten primer v Evropi. Nemci so okupirali Štajersko, Gorenjsko, Koroško in del Dolenjske. Italijani so si prilastili Dolenjsko, Belo krajino, Notranjsko in Ljubljano. Madžari so dobili najmanjši del – Prekmurje.

Okupatorji so začeli z raznimi ukrepi mučiti prebivalstvo, da bi ga popolnoma podredili oziroma da bi ga pregnali s svoje zemlje in se polastili njegovega premoženja.

Od vseh okupatorjev si je Nemčija najbolj okrutno prizadevala, da čimprej izpolni Hitlerjev ukaz: »Napravite mi to deželo zopet nemško.«

Že prve dni svoje oblasti so začeli zapirati zavedne Slovence. Peto-kolonaši so jim priskrbeli podatke o vseh »nezanesljivih« Slovincih. Do podrobnosti so imeli izdelane tudi kratkoročne in dolgoročne načrte, kako bodo Slovence pregnali v razne dele Nemčije in v pokrajine, ki so jih že prej okupirali, na njihove domačije pa bi naseljevali Kočevanje in Nemce. Tako se je na Štajerskem in pozneje tudi na Gorenjskem začelo izseljevanje izobražencev in tistih ljudi, za katere so menili, da se bodo zoperstavljali njihovim načrtom. Pripravili so več faz ponemčevanja in izгона Slovencev z njihovih domov. V nekaj mesecih so nameravali izgnati okrog 260.000 ljudi. Razni nepredvidljivi dogodki so jim preprečili načrte. Najmočnejša ovira je bila ustanovitev Osvobodilne fronte Slovenije in vstaje v ostalih delih Jugoslavije, kamor so hoteli izseliti veliko število Slovencev. Po sporazumu nemških nacistov in hrvaških ustašev 4. junija

1941 v Zagrebu so morali spremeniti svoje preselitvene načrte. V Srbijo so preselili okrog 7.500, na Hrvaško in v Bosno pa 10.000 Slovencev. Jeseni 1941 so prišli na vrsto prebivalci iz Obsotelja, Posavja, dela Dolenjske in Gorenjske. Več kot 45.000 ljudi so izgnali v Nemčijo in druge pokrajine. Tako so že do konca leta 1941 izgnali 62.500 Slovencev, okrog 17.000 pa jih je pobegnilo. Italijani, ki so prav tako načrtovali raznaroditev Slovencev, so bili bolj previdni in počasni. Za seboj so imeli dolgoletne izkušnje po prvi svetovni vojni na Primorskem in v Istri. Njihova politika je tedaj pregnala na tisoče Slovencev v Jugoslavijo in celo v Južno Ameriko. V začetku okupacije so se pokazali kot ljubeznivi in človekoljubni, ko pa so občutili, da Slovencev ne bodo mogli zlomiti, so začeli s podobnim nasiljem kot Nemci.

Madžari, ki so zasedli manjši del Slovenije, so nasilje nad Prekmurci prav tako izvajali po nemških metodah. Cilj vseh treh okupatorjev je bil uničenje Slovencev v korist njihovih držav in prilastitev (pripojitev) slovenskega ozemlja.

Komisija za bivše politične zapornike, internirance in druge žrtve naci-fašizma je dolga leta zbirala podatke o žrtvah vojnega nasilja. Kronološko je žrtve razporedila na vojne ujetnike, izgnance, zapornike, internirance – taboriščnike, ukradene otroke, delavce na prisilnem delu, konfinirance in begunce. V Zakonu o žrtvah vojnega nasilja so sicer žrtve kategorizirane, vendar ostaja to vprašanje še naprej nerazčiščeno med zakonodajalcem in komisijo.

Po zbranih podatkih je bilo nasilje storjeno nad 219.500 Slovenci. Ne smemo pozabiti, da je tedaj bilo okrog 1.500.000 Slovencev, torej je bil glede na večmilijonske narode odstotek žrtev visok. V koncentracijskih taboriščih vseh treh okupatorjev je umrlo okrog 18.500 internirancev. Ustreljenih in obešenih je bilo skoraj 3.000 Slovencev. Sporno je ostalo število mrtvih v tržaški Rižarni. V raznih virih se govori o 3.000 ubitih zapornikih, ki pa so bili večinoma Slovenci z italijanskim državljanstvom, in o večjem številu slovenskih aktivistov Osvobodilne fronte s Primorske. Ko naši predstavniki obiskujejo razna koncentracijska taborišča, izvemo za nove podatke, ki še povečujejo že znane številke.

Za zgoraj naštetimi žrtvami bomo sedaj vso pozornost posvetili otrokom, ki so bili najbolj prizadeti. Iz psihologije in umetniškega ustvarjanja (filmi, fotografije, knjige...) vemo, da so otroci tiste žrtve, ki v vojni najbolj trpijo. Njihove mlade duše so tako ranjene, da jih tudi čas ne more zaceliti.

Med vojno je bilo pri nas prizadetih več kot deset tisoč otrok. Njihove usode so se razlikovale od pokrajine do pokrajine. Trpljenje otrok na Štajerskem in Gorenjskem je bilo drugačno kot v Ljubljanski pokrajini. Otroci v Prekmurju so doživljali zopet drugačen pritisk. Prav tako so otroci na Primorskem delili stiske svojih staršev. Moramo se zavedati, da je bilo trpljenje otrok, kjerkoli se je dogajalo, težko in pretežko breme za

mlada bitja. Poleg tega ne poznamo trpljenja vseh otrok, ki se je dogajalo na različnih krajih, pod različnimi okupatorji in v različnih okoliščinah. Krivično bi bilo ugotavljati, kdo je najbolj trpel, kajti trpljenja ne moremo z ničimer izmeriti. Usodo otrok bi lahko presojali le v enakih okoliščinah. Vzemimo na primer otroke v taboriščih. Vsem je bilo skupno trpljenje: lakota, žeja, mraz, fizični napor, bolezni, ušivost, poniževanja, hrepenenje po domu in še in še. Med malimi taboriščniki pa je bila razlika v tem, ali so bili otroci v taborišču skupaj s starši ali brez njih. Težko je ugotavljati, katerim je bilo težje. Otroci, ki so bili skupaj s starši, so hudo trpeli ob pogledu na njihovo trpljenje in mučenje. Velikokrat so bili priča smrti enega ali obeh staršev. Tisti otroci, ki so bili odtrgani od staršev, so se počutili zelo ogrožene in nezaščitene. Vsak dan so pričakovali sporočilo o njihovi smrti. Težko je presoditi, komu je bilo težje.

Svojevrsne strese in strah so doživljali tudi ostali otroci. Mnogi mali heroji so se junačili in pri opravljanju kurirskih in drugih nalog na zunaj kazali pogum, srce pa jim je pospešeno bilo v prsih. Hudo so trpeli mali invalidi, ki so se ponesrečili z orožjem in so jim morali marsikdaj amputirati okončine ali celo operirati oči. Mnogi so ostali slepi. S strahom so se stiskali deklice in dečki k svojim rejnicam, ki so jih skrivale pred zločinci. Mali ilegalčki so bili tudi po dečjih domovih in otroških bolnišnicah, kjer so jih zdravili in skrivali zdravniki ter ostalo medicinsko osebje. Težko je vse poimensko naštet in se jim zahvaliti za humanost in posebno dobroto.

Med nami so danes tudi nekdanji otroci vojne in ljudje, ki so pomagali otrokom lajšati trpljenje v njihovi najnežnejši dobi, ter kronisti takratnih razmer v okupirani Sloveniji. Za današnjo razpravo so pripravili pisno gradivo, ki naj bi širše osvetlilo posamezne kategorije žrtev vojnega nasilja. Žal pa vsa ta gradiva ne zajemajo celotne problematike. Na tem področju je ostalo še veliko belih lis. Ivica Žnidaršič, ki je bila ob izgnanstvu stara sedem let, z grozo v očeh in glasu pripoveduje, kako so Nemci mučili, izkoriščali, zmerjali in poniževali otroke, ki so morali delati pri kmetih. Kadar so obirali sadje, so morali prepevati ali žvižgati, da ne bi mogli jesti sadja. Med izgnanci je bilo več kot 20.000 otrok. Ti otroci so poleg fizičnega trpljenja doživljali tudi hude strese spričo stalnih alarmov, bombardiranj, požarov in drugih dogodkov zadnjih let v Nemčiji.

Opis trpljenja in umiranja otrok na Rabu in v Gonarsu je pripravil nekdanji internirani otrok Herman Janež, ki je na Rabu izgubil očeta, mater in več članov ožje in širše družine. Po njegovi zaslugi se je ohranil spomin na Rab v resnični podobi. Njegovo pripovedovanje je tako živo, da si poslušalec lahko predstavlja taborišče, njegov režim in internirance v platnenih šotorih. Poleg tega pa Janež gleda na dejanja italijanskih fašistov iz različnih zornih kotov. Ob vseh analizah in razmišljanjih se sprašuje: »Človek, če si bil kdaj človek, kaj sem ti storil, da si me otroka prignal kot živino v koncentracijsko taborišče, v taborišče smrti?«

Profesor Janez Štiglic, nekdanj taboriščnik, ukradeni otrok, je z vso natančnostjo opisal skupino več kot šeststo otrok, ki so jih Nemci prignali iz toplih domov v celjsko okoliško šolo skupaj z materami, sestrami, brati in drugimi sorodniki. Bili so krivi »zločina«, da so bili njihovi očetje partizani ali ustreljeni talci. Avgusta 1942 so jih na silo iztrgali materam iz naročja in jih odpeljali v razna taborišča v Nemčijo. Matere in svojce so poslali v koncentracijska taborišča, večinoma v Auschwitz. Od 333 mater in sester jih je umrlo več kot 80 odstotkov. Več otrok so Nemci posvojili in za njimi se je izgubila vsaka sled. Po vojni so mnogi otroci našli prazne domove. Njihovo življenje se je nadaljevalo pri sorodnikih ali v mladinskih domovih. Med ukradenimi otroki so bili tudi Šarhovi otroci. Pepček in Vanček sta pobegnila iz taborišča in se na Pohorju priključila očetu, ki je bil partizan slavnega Pohorskega bataljona. Z očetom sta padla v zadnjem boju, januarja 1943.

Ukradeni otroci so tovariško povezani od najnežnejših let vse do danes, ko jih živi le še okrog tristo.

Kruta usoda je doletela tudi otroke iz Prekmurja, kjer so divjali madžarski fašisti. Madžari so leta 1941 ustanovili koncentracijsko taborišče Šarvar v južnem delu Madžarske, v Železni županiji, sto kilometrov od Lendave. To ni bilo klasično koncentracijsko taborišče po vzoru italijanskih ali nemških taborišč. Ogradili so nekdanjo tovarno svile in jo obdali z bodečo žico. Taborišče je lahko sprejelo okrog osem tisoč ljudi. Od ustanovitve do konca vojne je v njem pretrpelo na desettisoče internirancev; največ iz Bačke. Slovenci, ki so bili v to taborišče z družinami pregnani junija 1942, so bili doma iz bivšega Sreza Lendava. Živel so v vaseh Petišovci, Benice, Pince marof, Kamovci in Dolga vas. To so bili kolonisti, ki so se po prvi svetovni vojni preselili iz Slovenskega primorja, hrvaške Istre in drugih krajev. Bili so pridni in napredni ljudje. Madžari so se jih bali, zato so se jih hoteli znebiti. O tem, koliko je bilo teh nesrečnikov, imamo različne podatke. V knjigi *Šarvar* je naveden abecedni seznam še živečih, ki se zaključuje s številko 589, seznam mrtvih pa s številko 38 ljudi. Med interniranci različnih narodov je registriranih 1.300 mater s 4.300 otroki. Največ ljudi so uničili lakota, mraz, tifus, pa tudi tuberkuloza. V taborišču je umrlo več kot osemsto otrok.

Ko govorimo o madžarskem terorju v Prekmurju, moramo omeniti tudi otroke slovenskih intelektualcev, uradnikov in meščanov, ki jih je v te kraje poslala jugoslovanska oblast, da bi zmanjšali vpliv madžarizacije. Zaradi terorja in da jih ne bi aretirali, so bežali na Hrvaško, v Avstrijo in druge kraje. Tudi ti ljudje so prestali svojevrstno kalvarijo.

Poleg v navedenih taboriščih treh okupatorjev so bili naši malčki zaprti tudi v različnih zaporih. Nekateri so se v njih celo rodili.

Po prikazu trpljenja otrok v različnih taboriščih bomo sedaj posvetili pozornost otrokom, ki jih je okupator mučil na drugačen način.

Milica Strgar je izčrpno opisala življenje otrok, za katere so skrbeli partizani. Tudi to življenje ni bilo lahko, vendar ni nihče vihtel biča nad glavami neobgljenih otrok. Vodstvo narodnoosvobodilne vojske je na primer na Notranjskem poskrbelo za doraščajoče otroke, katerih starše so odpeljali v taborišča ali jih pobili. V strahu, da jih ne bi okupator mučil in preganjal, so jih vzeli v vojaške enote. Postali so koristni člani partizanskih vrst in opravljali kurirske, obveščevalne ter druge naloge. Pred represalijami so partizani zaščitili prebivalstvo tako, da so zanje uredili dve civilni taborišči. Prvo taborišče je nastalo na Notranjskem, drugo pa je delovalo na ozemlju, ki so ga okupirali Nemci, na desnem bregu Save, v gozdovih nad Jevnico.

Iz Loške doline je septembra 1942 zbežalo okrog šestdeset ljudi, med njimi polovica otrok. Najmlajši je bil star komaj dvanajst dni. Nameravali so pobegniti na Hrvaško in v Liko, a so prišli le do čabranskih gozdov. Od tam so se umaknili nazaj proti Loški dolini. Partizansko vodstvo jim je pomagalo zgraditi barako za zaščito pred bližajočo se zimo. Napravili so še nekaj brunaric, da so lahko sprejeli nove družine. Novo bivališče so poimenovali Civilni logor pod Snežnikom.

Taborišče so imenovali tudi po partizanskih bataljonih, najbolj znano je bilo kot Slivniški bataljon. Življenje je bilo organizirano po določenem dnevnem redu. Taborišču je bilo dodeljenih dvajset partizanov, ki so družinam pomagali pri nabavi hrane in jih varovali. Sedemintrideset otrok je bilo mlajših od štirinajst let, med njimi sta bila dva dojenčka. Italijani in vaški stražarji so taborišče napadli 19. decembra 1942. Ustrelili so očeta družine, ki se je taborišču kasneje pridružila, mater s tremi otroki pa odpeljali v čabranske zapore. Drugim taboriščnikom je uspelo pobegniti. Napadalci so uničili in požgali barake z oblačili vred. Taboriščnikom je ostalo le golo življenje. Sredi maja 1944 so se srečali v Poljanah pri Dolenjskih Toplicah.

Drugo taborišče je vodstvo IV. operativne cone organiziralo za družine, ki so se dalj časa skrivale pred nemškimi nasilneži. Nemci so jih zasledovali zato, ker se fantje niso hoteli odzvati pozivu za vstop v nemško vojsko. Zima je bila tedaj tako huda, da je pokalo drevje. Kako so trpeli otroci, je danes nemogoče opisati. Organizacija tega taborišča se je od Slivniškega bataljona razlikovala po tem, da se je taborišče večkrat selilo, da bi zabrisali sledi za seboj in zmedli sovražnika. Med člani ni bilo žrtev, čeprav so jih iskali izdajalci; najbolj nevarni so bili raztrganci. Družine so vztrajale v gozdovih do septembra 1943, ko je bilo taborišče razpuščeno.

V tem kratkem povzetku o civilnih taboriščih so podani le osnovni podatki. Žal je ta oblika upora Slovencev proti italijanskemu in nemškemu okupatorju premalo znana zgodovinska resnica. Trpljenje družin, ki so morale zapustiti svoje domove, se s svojci skrivati po gozdovih, zasluži večjo pozornost vseh nas, še posebej pa zgodovinarjev.

Z organizacijo civilnih taborišč smo na kratko spoznali, kako je partizanska vojska skrbela za preganjane družine in otroke. Organizacijo in življenje v teh taboriščih je podrobno opisala Milica Strgar.

Majda Markič pa nas seznaja s skrbjo ljubljanske partijske organizacije in Osvobodilne fronte za otroke staršev, ki so opravljali odgovorne naloge v narodnoosvobodilnem gibanju.

Organizacija, ki je skrbela za otroke, ki so se imenovali »ljubljski ilegalčki«, je bila tako izjemna in tako izpopolnjena, da so vojno preživeli vsi otroci, razen enega. Organizacija varstva družin, ki so sprejele otroke, in vsi, ki so jih pomagali materialno vzdrževati, še danes zaslužijo največje priznanje. Organizacija varstva in skrbi za otroke je bila v rokah prekaljenih in izredno požrtvovalnih tovarišic. Znanih je več imen, ki so bila povezana s skrbjo za otroke, posebej pa izstopata Ada Krivic in Ana Zihlerl. Ada Krivic je na tem področju delovala med letoma 1941 in 1942, vendar je ljubezen do teh otrok negovala do konca življenja. Zbrala je ogromno gradiva in želela napisati knjigo o malih ilegalčkih, toda prehitela jo je smrt. Bila je izjemna ženska in odlična organizatorica.

Tudi otroci, ki so imeli skrbne in dobre rejnike, so doživljali razne stiske in strese. Mnogi so zelo pogrešali svoje starše, brate in sestre. Te izjemno težke okoliščine so na otroke različno vplivale. Celo življenje bodo čutili boleče posledice vojnih let. Ljubezen staršev, svojcev in okolice jim je pomagala brisati sledove vojne.

Ljubljanski ilegalčki so bili v Evropi med drugo svetovno vojno pravi fenomen. Žal pa veliko število otrok ni imelo sreče, da bi jih kdo sprejel in varoval. Otroci, ki so se vrnili z Raba, Gonarsa, in tisti, katerih starše so zaprli, so morali skrbeti sami zase.

Profesorica doktorica Zora Konjajev nas seznaja z razmerami v zdravstvu na Dolenjskem, Kočevskem, Notranjskem in v Beli krajini. Poudarja, da sta osvobodilni boj in ljudska oblast z različnimi oblikami varstva otrok preprečili uničenje mladega roda. Še sedaj se s spoštovanjem spominja zavednih zdravnikov, ki se niso umaknili »na varno« v Ljubljano, ampak so ostali med ljudmi in jim zavzeto pomagali. Posebej so se izkazali ob izrednih priložnostih, ki pa jih med drugo svetovno vojno ni bilo malo. Ob letalskih napadih na naselja, ob sovražnikovih vdorih, poškodbah z orožjem so vložili vse svoje moči in znanje, da so nudili ljudem potrebno medicinsko pomoč. Za prebivalce tega dela Slovenije je skrbelo dvanajst okrajnih in okrožnih zdravnikov, ki so bili preobremenjeni z delom, predvsem ob izbruhih raznih epidemij.

Po kočevskem zboru oktobra 1943 sta bila ustanovljena odsek za zdravstvo in odsek za socialno skrbstvo. Ta upravna organa sta usmerjala in koordinirala zdravstvo in socialno skrbstvo.

Posebno pozornost so posvečali otrokom, ki so bili spričo pomanjkanja hrane in zdravil najbolj izpostavljeni in sprejemljivi za vse bolezni. Dok-

torica Konjajeva je v svojem prispevku opisala trpljenje otrok v hudih oblikah pomanjkanja hrane, od soli do mleka, in pomanjkanja obleke ter obutve.

Še posebej pretresljivo je poročilo o otrocih iz bolnišnice Kanižarica, ki so se ranili s strelnim orožjem in z italijanskimi ročnimi bombami. Mnogim so morali amputirati okončine, nekaterim niso mogli rešiti poškodovanih oči. Zdravljenje ranjenih otrok je bilo zelo težko in dolgotrajno, ker ni bilo dovolj zdravil za zdravljenje in lajšanje bolečin. Ti otroci so celo življenje ostali nesrečni in prizadeti.

Ko govorimo o otrocih, smo dolžni vsaj z nekaj besedami spregovoriti o najmlajši generaciji – o dojenčkih. Rojevali so se v vseh krajih naše okupirane domovine, pod zelo različnimi pogoji. Več jih je bilo rojenih po letu 1943, saj je veliko mladih parov odšlo v partizane. V Spodnjem Hrastniku, na Rogu, so zgradili kar porodnišnico. V njej se je rodilo triinpetdeset otrok, poleg ostalih zdravnikov pa sta tu delala tudi znana ginekologa, dr. Pavel Lunaček in dr. France Novak. Umrli so le trije otroci. Doktorica Božena Grosman je veliko pisala o tej partizanski bolnišnici.

Mirko Jelinič, generalni sekretar Rdečega križa Slovenije, je v svojem prispevku z naslovom »V sleherni vojni najbolj trpijo otroci« podal kratko poročilo o delu te humanitarne organizacije med vojno. Delo Rdečega križa je težko opisati, zato je naštetja le osnovna pomoč, ki jo je nudil vsem prizadetim med vojno, predvsem otrokom.

Otroci, ki jih ni dosegel nacifašistični teror, so v mračnih vojnih letih imeli tudi svetle trenutke. Mnogi so bili organizirani v pionirski organizaciji, nekaj sto jih je bilo celo v partizanskih formacijah. Poznamo pionirsko četo Slivniškega bataljona, vemo za pionirski odred Rakitovec ter za bogato delovanje pionirjev na vseh področjih in v vseh krajih Slovenije. To delo se je zelo razmahnilo po kongresu Zveze slovenske mladine oktobra 1943. OTROCI SO ŽIVELI ŽIVLJENJE SVOJEGA NARODA, KI SE JE BORIL ZA OBSTOJ IN SVOBODO.

In zakaj smo vojne veteranke oživele temo o trpljenju otrok v okupirani Sloveniji? Oživele smo jo zato, ker še vedno sodelujemo v družbenem življenju in nam ni vseeno, kako bodo v deželi, za katero smo se borile, živeli naši vnuki in pravnuki.

Ne dovolimo, da danes o našem narodnoosvobodilnem boju razpravljajo nekdanji kolaboracionisti in tisti, ki jim sledijo – očitno imajo slabo vest pred svojim narodom. Povsod v svetu še danes lovijo nekdanje zločince in jim sodijo za hudodelstva. Vojni zločini ne zastarajo. Nekdanje fašistične države se javno opravičujejo državam, ki so jih napadle v drugi svetovni vojni. Pri nas pa je ravno nasprotno. Kolaboracionisti poskušajo svoje vedenje med drugo svetovno vojno opravičiti z govoričenjem, da so se z okupatorji povezali zato, ker so hoteli obvarovati svoj narod pred komunizmom. In kako se vedejo danes?

Žalostni smo nad današnjo resničnostjo.

Ljudje vse bolj drsijo proti dnu vse večje revščine in stisk. Vedno več je samomorov, kriminala, uživanja mamil in brezperspektivnosti. Še naprej se moramo boriti, da bo imel mladi rod življenje, za kakršnega smo se zavzemali v času narodnoosvobodilnega boja in se še danes.

Želimo, da ostane naš boj za svobodo epopeja, kakršne ni imela nobena država v Evropi.

Herman Janež: **OTROK V KONCENTRACIJSKEM TABORIŠČU NA RABU**

»Kaj sem storil, da so me kot otroka prignali v koncentracijsko taborišče?« Sleherni se je lahko tako vprašal pred petdeset in več leti, lahko pa se vpraša tudi danes. Razočarane, ničesar krive, pravične in poštene, neomadeževane mlade osebnosti in globoka moralna prizadetost ob krutem odvzemu prostosti in osebne svobode – to je bil uvod v taboriščno življenje in veljal je za sleherno taborišče, delovno ali koncentracijsko. In koncentracijsko taborišče v Kamporu na otoku Rabu, najhujše italijansko taborišče, ni bilo nobena izjema. Nasprotno, prav njemu je potrebno dati poseben poudarek, saj smo ga na poseben, svojstven način doživljali prav otroci.

Koliko tisoč otrok nas je v njem doživljalo kalvarijo življenja, ni bilo in ne bo mogoče ugotoviti. Pa to niti ni najbolj pomembno. Zavedati se moramo, da smo bili tudi otroci okupatorju nevarni, zato nas je kot politične internirance zaprl v koncentracijsko taborišče. Tudi nas, otroke, so gnali na Rab kot živino, ker smo svoj rodni dom ljubili (tako piše internirani pesnik Igo Gruden v pesmi *Umirajoči*).

Internirane otroke na Rabu lahko razdelimo po starosti v tri skupine: šoloobvezne, stare od sedem do petnajst let, predšolske, stare do sedem let, in otroke, rojene na Rabu. Že mnogokrat je bilo povedano in zapisano, da je v tem taborišču prevladoval kmečki živelj, številne kmečke družine z mnogimi otroki, zato lahko trdimo, da nas je bilo več kot 2.000. Najštevilnejši sta bili prvi dve skupini, najmanjša pa tretja. Nihče ni vodil evidence o otrocih, rojenih na Rabu. Ne ve se, koliko izmed njih jih je na Rabu tudi umrlo, saj njihov seznam ni popoln. O tistih, ki so bili tam rojeni in so pozneje umrli v Gonarsu ali Trevisu, pa so vodili evidenco tamkajšnji župnijski uradi. V župnijskih knjigah umrlih so vpisani enako kot odrasli.

Fašistični režim v taborišču je veljal tudi za otroke. Podvrženi so bili enaki disciplini, zanje so veljale enake kazni kot za odrasle, pretepanja so bili deležni za vsako malenkost. Tudi hrana, če jo lahko tako poimenujemo, je bila za vse enaka. Neverjetno, tudi za komaj rojene, ki jim shirane materine prsi od vsega začetka niso mogle dati niti kaplje mleka. Zato je že zgodaj, v avgustu 1942, začela kositi smrt zlasti med otroki. Saj je bila prva žrtev rabskega taborišča prav otrok, štiri mesece star Viljem

Malnar, ki je umrl 6. avgusta 1942. Vsled namena taborišča, ki je bilo uničevalno koncentracijsko, kakršna so bila vsa italijanska taborišča, le da je bilo to najhujše, bi malokdo upal, da bo kateri tam rojenih ostal živ. In vendar se je tudi to zgodilo. V dolgem povojnem času se je ugotovilo, da je preživel sedem na Rabu rojenih otrok: Marija Mohar, Marija Šprajcer, Tončka Planinc, Marija Zbašnik, Milenko Turk, Branko Malnar ter Marjan Čop. S temi imeni je tesno povezana višja medicinska sestra Martina Košak, ki je bila kot interniranka navzoča pri mnogih porodih v zasilni porodnišnici v hotelu Adria, premnoge matere pa so rodile kar v šotoru. V istem hotelu je Košakova nemočno spremljala tudi počasno umiranje otrok.

Otroci so doživljali grozote na svoj način. Mnogi so prišli na Rab psihično in moralno uničeni. Pred odvzemom prostosti so mnogim v njihovi navzočnosti ustrelili očeta ali starejšega brata. Mnogi, premnogi pa so morali gledati, kako so ognjeni zubli pred njihovimi očmi spreminjali v pogorišče dom z vsem imetjem. In taki so prišli na Rab. Takoj po prihodu za bodečo žico, ko je bilo tudi njim na najbolj brutalen način odvzeto človeško dostojanstvo, so mnogi doživeli drugi največji udarec. Nasilno so bili odtrgani od očeta, lahko tudi rečemo, da jim je bil oče nasilno odvzet, ukraden, saj je moral takoj v moško taborišče, mati in otroci pa so sprva še ostali v sprejemnem taborišču. Odtujitev očeta, tako nasilna, v tujem svetu, v nevsakdanjih razmerah, je bila usodna za kasnejšo življenjsko pot marsikaterega otroka. Mnogi očetje so na Rabu umrli in od prihoda v koncentracijsko taborišče niso bili nikoli več skupaj s svojimi otroki.

Vsako nasilno poseganje v otrokov svet doživljanja strahot, lakote in smrti je v njem večalo negotovost, zlasti pa strah, da bo potem, ko je ostal brez očeta, izgubil še mamo. Že po biološkem ritmu ohranjanja življenja so bili otroci v taborišču izredno navezani na matere. Marsikateri ni bil sposoben dojeti in razumeti vzroka in dejstva, ko mu mama ni dala jesti, kakor je bila navada doma, saj mu ni mogla ničesar dati. Sama je bila lačna. In šoloobvezni otroci so ob tej strašni lakoti in vsestranski bedi trepetali za mamo, da jim ne bi umrla. Videli so namreč umirati druge mame. Videli so svoje vrstnike, ki so ostali sirote brez staršev, daleč od doma, brez vsega, v vojnem času. Kdor je razumel, se je že zavedal svojega konca.

Vse nasilje, kakršnemu so bili otroci izpostavljeni, je v njih vzbujalo in vzpodbujalo neverjeten odpor tudi do vsakodnevnega odhoda v Kamporski zaliv. Po 15. septembru, ko so postavili III. ali žensko taborišče, so morali otroci obvezno sleherni dan, v koloni po dva in dva v omenjeni zaliv na kopanje. Tega pa so se strašno bali. Utemljenih vzrokov je bilo več. Začnimo spet pri mami. Ves dan so bili odtrgani od nje. Bali so se, da je ob povratku ne bodo našli. Bali so se vode. Morje so mnogi prvič videli

na poti v internacijo. Mnogi odrasli so izražali strah, da jih bodo nekeje utopili. Ta strah, ki je bil izraz samoobrambe, so prenesli tudi na otroke. Strašno so bili žejni, a vode za pitje sploh niso imeli, tiste pa, ki je niso mogli piti, ker je bila slana, je bilo preveč. Vojaki so jih na silo nagnali v vodo, kamor niso želeli, ker so bili po kopanju še bolj lačni. Kar naprej so se ozirali v smer, kjer naj bi se prikazal tovornjak z bencinskimi sodi, v katerih je bila hrana. Tako so ves dan trpeli in čakali na trenutek ob sončnem zahodu, na povelje, da se morajo postaviti v kolono po dva v vrsti, ker se bodo vrnili v taborišče.

Še eni veliki skušnjavi so bili taboriščniki izpostavljeni med potjo v Kamporski zaliv, ki je vodila mimo kmečkih hiš in med vinogradi. Na dvoriščih so ležale kepe polente, namenjene kokošim, v vinogradu pa so bile trte obložene z grozdi. Kakšna skušnjava za sestradena otroška usta! Nekateri, najbolj pogumni, a hkrati nepremišljeni, so se iz vrste pognali na dvorišče ali v vinograd, da bi lakoto potešili s polento ali grozdem, a jim navadno ni uspelo. Po njih so padale zaušnice in udarci, kjerkoli in s čimerkoli, najbolj pogosto pa s puškinim kopitom. Otrok je bilo v koloni več kot tisoč, in vojakov, dobro oboroženih, temu primerno število. Kolona otrok je morala biti dobro zastražena, saj so bili nevarni.

Otroci so raje ves dan ležali skriti v šotoru, seveda brez »hrane«, saj so njihov obrok odpeljali v zaliv. Pokriti so bili s kakim kosom obleke, da jih ne bi opazil vojak, da jim le ni bilo treba iti »na kopanje«. Tudi matere so svoje otroke raje imele ob sebi, čutile so se bolj varne, če so jim bili vedno na očeh. Tako so bili otroci podvrženi posebnemu, lahko rečemo, še hujšemu taboriščnemu režimu.

Čas je zabrisal pravo podobo spomina na usodno in tragično noč z 29. na 30. september 1942, ko se je razbesnelo neurje in je voda poplavalila skoraj vse območje ženskega taborišča tudi do meter visoko. Posebno noč svojega življenja so tedaj poleg onemoglih starčkov in invalidov doživljali prav otroci. Globoko doživete prošnje, vzdih, jok in vpitje obupanih mater, ki jim je voda odnašala borno imetje in otroke, ni omehčalo ledenih src črnosrajčnikov, ko so se taboriščniki gnetli proti izhodnim vratom, v upanju, da jih bodo le odprli. To nekaj tisočglavo množico, ki je bila prepričana, da je nastopil sodni dan, so nasilno, še sredi noči nagnali v še vedno poplavljeni del taborišča.

Človek je razmišljajoče bitje. Pa nekdanji taboriščnik, internirani otrok kot odrasel razmišlja o svojem življenju. Iz vseh drobcev si ustvari mozaik. Nastala podoba je grozljiva. Samega sebe vpraša, ali je mogoče, da sem to jaz, da sem vse to doživel in preživel. Kaj mi je povzročil človek, ki je začel vojno? Vzel in uničil mi je mladost, zdravje, uničil mi je dom, vzel mi je starše. Čisto po naključju mi je ostalo življenje. In zopet se vpraša: »Človek, če si bil kdaj človek, kaj sem ti storil, da si nas tudi otroke prignal kot živino v koncentracijsko taborišče, v taborišče smrti?«

PRIPIS

Zapis je bil objavljen 16. januarja 1996 v Sobotni prilogi Dela, po zaslugi Elia Sviligoja iz Izole preveden in posredovan nekaterim italijanskim medijem.

Mirko Jelenič: V SLEHERNI VOJNI NAJBOLJ TRPIJO OTROCI

To spoznanje še posebej velja za drugo svetovno vojno. Prizadela je na milijone nedolžnih ljudi, civilistov, med njimi največ otrok. Za preprečevanje še hujših posledic je Mednarodna skupnost sprejela nekatera humanitarna načela, konvencije in protokole ter druge mednarodne pogodbe, ki vsaj delno omejujejo vojskujoče se strani pri uporabi sile nad nedolžnim prebivalstvom in jih silijo k humanejšemu ravnanju z ranjenci, ujetniki in drugimi žrtvami oboroženih spopadov.

Žal pa se agresorji ne držijo teh načel. Nekatere vojske, poveljstva ali vlade kršijo mednarodno humanitarno pravo, kršijo človekove pravice, izvajajo represivne ukrepe nad civilnim prebivalstvom, preganjajo, razseljujejo in tudi fizično likvidirajo nedolžno prebivalstvo.

V drugi svetovni vojni so žal mnoge slovenske družine okusile takšno ravnanje okupatorja. Slovenski Rdeči križ je po svojih močeh blažil trpljenje ter pomagal ves čas vojne. Že takoj na začetku vojne je Rdeči križ pomagal številnim beguncem s Štajerske in Gorenjske, ki so se pred Nemci zatekli v Ljubljano. Skrbel je za sprejem in delitev pomoči ter vodenje evidence o beguncih, pregnancih in internirancih, pa tudi za obvestila in stike s sorodniki. Zato so ustanovili tudi poseben poizvedovalni oddelek Rdečega križa. Pooblaščenci Rdečega križa so obiskovali taborišča in zapore, skrbeli za dostavo paketov in pomoči, pa tudi za sprejem vojakov nekdanje Jugoslovanske vojske, ki so se pred okupatorjem zatekli v Ljubljano. Še zlasti se je delo Rdečega križa razživelo po kapitulaciji Italije in po obnovitveni skupščini 18. junija 1944 na osvobojenem ozemlju v Gradacu v Beli krajini. Na njej je bilo izvoljeno vodstvo in sprejeti pomembni sklepi o organizaciji, kadrovski krepitvi in programih za delo in pomoč na osvobojenih in okupiranih področjih.

V ospredju je bila skrb za pomoč ranjencem, vdovam in otrokom brez staršev. Prostovoljci Rdečega križa so zbirali oblačila in obutev, hrano, zdravila, sanitetni material in drugo opremo, tako za preskrbo družin in zdravstvenih stacionarjev kot tudi enot. Skrbeli so začasne namestitve otrok in mater, pregnanih iz svojih domov, ki so se zatekali na osvobojeno ozemlje, tako iz slovenskih krajev kot tudi od drugod, saj so se pregnani civilisti, ženske in otroci, predvsem iz Bosne, ob vseh večjih nemških ofenzivah zatekli v Slovenijo. Za njihov sprejem in pomoč so skrbeli aktivisti Rdečega križa. Omogočali so tudi neposreden stik med razseljenimi družinami, očeti, ki so bili interniranci, ter njihovimi svojci in otroci.

Zelo uspešno je bilo sodelovanje in medsebojno skupno delo organov in prostovoljcev Rdečega križa z drugimi službami, še zlasti z narodno-osvobodilnimi odbori, partizanskimi enotami in poveljstvi, sanitetno službo, učitelji in drugimi. Pomoč, ki jo je nudil Rdeči križ, je bila velikokrat edina, za tiste čase skromna, vendar nepogrešljiva. Zelo pomembni so bili stiki in obiski prostovoljcev Rdečega križa pri družinah padlih partizanov, ki so tem družinam v najtežjih trenutkih v nekem smislu stali ob strani in jih tudi moralno podpirali.

Ko je začelo delovati partizansko šolstvo in so po vaseh in večjih krajih organizirali šole, je Rdeči križ ves čas sodeloval z učitelji, pomagal pri oskrbi z najnujnejšimi šolskimi potrebščinami in pripomočki, skrbel za oblačila in obutev najbolj ogroženih učencev, preko svojih zdravstvenih sodelavcev izvajal preventivno zdravstveno dejavnost in med učenci skrbel za dvig osebne higiene in preprečevanje okužb.

Z zelo razvito mrežo sodelavcev in prostovoljcev po vseh večjih krajih je Rdeči križ vzpostavljajl vezi med vsemi sloji in strukturami prebivalstva, med partizansko vojsko in drugimi službami pri skrbi za prizadete in najbolj ogrožene. Aktivisti Rdečega križa so v nekem smislu opravljali tudi patronažno službo, saj so skrbeli za pomoč ranjenim otrokom, porodicam, zdravstveno ogroženim in podhranjenim. Za učinkovitejšo pomoč je Rdeči križ krepil tudi mednarodno sodelovanje, sprejemal mednarodno pomoč in jo razdeljeval najbolj ogroženim. To svojo funkcijo je nadaljeval tudi po vojni, zlasti pri delitvi pomoči preko UNRE, ko je pomagal socialno ogroženim družinam z več otroki, šolam, internatom in posebej skrbel za pomoč otrokom padlih partizanov. Tako je še vrsto let po vojni spremljal razvoj otrok žrtev vojne, njihovo šolanje, poklicno usmerjenost ter kulturni razvoj.

Ivica Žnidaršič: V LETIH 1941–1945 JE BILO IZGNANIH OKROG 20.000 SLOVENSКИH OTROK

Med najbolj krutimi oblikami nasilja med drugo svetovno vojno je bil tudi izgon več kot 63.000 Slovencev iz Spodnje Štajerske, severne Dolenjske Gorenjske in Mežiške doline, največ v nemška taborišča (45.000), manj na Hrvaško in v Bosno (10.000) in najmanj v Srbijo (7.000).

Pred izgonom je pobegnilo okrog 17.000 Slovencev, tako da je bilo zaradi okupatorjevega nasilnega izгона prizadetih okoli 80.000 Slovencev. Med njimi več kot 20.000 otrok.

Prav otroci so zaradi izгона in begunstva veliko trpeli. Zato jih je veliko pomrlo že v izgnanstvu, še več pa po drugi svetovni vojni. Pri nekaterih so bile posledice tako hude, da so naredili samomor; le malo se jih je lahko šolalo, ne le zaradi slabega gmotnega položaja, ampak tudi zato, ker zaradi psihofizičnih posledic preprosto niso zmogli naporov. Zato je tudi izobrazbena struktura slovenskih izgnancev nizka. Po drugi

svetovni vojni nismo delali posebnih analiz, koliko otrok je umrlo v izgnanstvu, v koncentracijskih taboriščih, zaporih in koliko otrok, ki so preživel, je potem prehitro omagalo, kako žrtve nasilja, ki so doživljale vojne strahote, danes živijo in kako jim kot samostojna socialna država pomagamo. Slovenski otroci so v izgnanstvu doživljali razne strahote: gledali so trpljenje staršev na prisilnem delu, doživljali so poniževanja, zmerjanja, morali so opravljati razna dela, ki so jih komaj zmogli. Če so morali otroci iz taborišča obirati sadje, so morali med delom žvižgati, da ne bi mogli pojesti kakšnega sadeža. Niso se šolali, bili so lačni, brez zdravniške oskrbe, velikokrat so morali za vsak prekršek spati na golih cementnih tleh, in to brez odej. Najhujši pa je bil za izgnane otroke pogled na smrt staršev, ki so jih zakopali v tuji zemlji. Zlasti otroci, izgnani v Nemčijo, so v zadnjih letih doživljali nenehne alarme, bombandiranja, požare, bili so priče množici ranjenih, bolnih ter mrtvih. Trpljenje slovenskih otrok ni bilo nikoli posebej obravnavano in analizirano. Zato je prav, da se je upoštevalo vsaj v Zakonu o žrtvah vojnega nasilja s priznanjem posebne dobe tudi otrokom pod petnajstimi leti starosti.

Izpostaviti pa kaže dejstvo, da je medicinska znanost dala dovolj trdne dokaze, da imajo ljudje, ki so otroštvo preživel v nenormalnih okoliščinah, v izgnanskih taboriščih, na prisilnem delu, otroci, ki so gledali nasilno smrt staršev in doživljali vsakršne oblike psihičnega in fizičnega nasilja, vse življenje posledice.

V zahodni Evropi so želeli omiliti prizadetost in posledice zaradi vojnih dogodkov ter tako vsaj delno izenačiti prizadeti del prebivalstva s tistimi povojnimi generacijami, ki tem težavam niso bili izpostavljeni.

V zahodnem svetu tega ne razumejo kot privilegij, ampak kot integralni del človekovih pravic in nujni cilj normalizacije mirnodobskega življenja celotne družbe.

V nemških šolah za vodilne kadre je vključen program, kako se je potrebno posebno spoštljivo in ljubeznivo vesti do ljudi, ki so bili v taboriščih ali izpostavljeni preganjanju.

Z vprašanji postravmackih stresnih motenj se je precej ukvarjala svetovna zdravstvena organizacija. V svetovni zdravstveni organizaciji so leta 1991 sprejeli mednarodno kodifikacijo, ki obravnava postravmacke obremenitvene motnje. Mednarodna klasifikacija pa v posebnem poglavju obravnava trajno osebnostno spremembo po ekstremni obremenitvi zaradi vojnih dogodkov. K tem ekstremnim obremenitvam pa štejejo: koncentracijska taborišča, vsakršno mučenje, doživetje katastrofe, izguba svojcev, izguba družine, izguba doma, dolgotrajne in življenjsko ogrožujoče razmere, dolgoleten odvzem svobode in gibanja z življenjsko nevarnostjo.

V Oslu so 1987 ustanovili poseben mednarodni socialno-medicinski center z nalogo, da zbira in analizira informacije o psihosocialnih posledicah in postravmackih stresnih motnjah zaradi posledic vojne, inter-

nacije, bivanja v taboriščih. Ta center so ustanovili zato, ker so ugotovili, da so se pri mnogih žrtvah vojne posledice trpljenja med vojno pokazale v starosti in prej niso bile opazne in ugotovljive.

PREDLAGAM, DA BI Z DANAŠNJEGA POSVETA POSLALI MINISTRSTVU ZA ZDRAVSTVO POBUDO, DA BI TUDI V SLOVENIJI USTANOVLILI VSAJ POSEBNO STROKOVNO SKUPINO, KI BI SPREMLJALA IN PROUČEVALA PSIHOSOCIALNE POSLEDICE IN POSTTRAUMATSKO STRESNO MOTNJE ZARADI VOJNIH DOGODKOV. TA STROKOVNA SKUPINA BI SE TUDI SPROTI SEZNANJALA Z NAJNOVEJŠIMI DOGANJANJI MEDICINSKE ZNANOSTI NA TEM PODROČJU V SVETU IN TE UGOTOVITVE POSREDOVALA TUDI NAŠIM SPLOŠNIM ZDRAVNIKOM IN RAZNIM ZDRAVNIŠKIM KOMISIJAM.

Vse to kaže na potrebo, da kaj več stori na tem področju tudi slovenska medicinska znanost.

Herman Janež: **OTROCI V KONCENTRACIJSKEM TABORIŠČU**

Slovenske družine s širšega območja Ljubljane, vse Dolenjske, Bele krajine, Notranjske, posebno pa z območja doline Čabranke in Kolpe, ter hrvaške družine iz Gorskega Kotarja in Kastava so bile internirane skoraj izključno v italijanska koncentracijska taborišča na otoku Rabu, v Gonarsu in v Trevisu-Monigu.

Vsaka družina je prišla v koncentracijsko taborišče zaradi posebnega vzroka. Najbolj številne so bile družine z območja, ki je bilo v celoti izseljeno oziroma popolnoma očiščeno. To pomeni, da so bile vse hiše in gospodarska poslopja požgana, italijanski okupatorji pa so prizanesli le nekaterim cerkvam in kapelicam. Pred uničenjem naselij so mnogo moških postrelili kot talce, in to brez ugotavljanja osebne krivde. Tako je bil materialno skoraj v celoti uničen dvajset kilometrski obmejni pas z NDH (dolina Čabranke in Kolpe, Bela krajina) ter okoli sedemdeset naselij odseljenih Kočevarjev na širšem območju Kočevske. Ostala so naselja, kjer so okupatorji imeli svoje postojanke. Odrasli in otroci s teh območij so v koncentracijsko taborišče prišli psihično prizadeti oziroma popolnoma uničeni, saj so jim pred očmi streljali svojce in požigali domove. V koncentracijskem taborišču so se znašli v življenjskih pogojih, nevrednih človeka, s podobo smrti in ognja, katerima sta se pridružili še neznosna lakota in žeja.

V drugo skupino spadajo družine, ki so bile na seznamu za okupatorje nevarnih ljudi, zato jih je bilo treba spraviti za bodečo žico. V koncentracijskem taborišču so imele enak položaj kakor družine iz prve skupine. Če so te družine prišle v koncentracijsko taborišče popolne, so jih ob prihodu takoj razbili. Očetje in sinovi, starejši od 15 let, so morali v moško taborišče, matere z otroki, mlajšimi od 15 let, pa v žensko taborišče. Na Rabu so v žensko taborišče namestili še invalide in moške,

starejše od 70 let. Ta druga skupina internirancev je bila rezultat dela domačih ovaduhov in izdajalcev – sodelavcev okupatorjev.

Prav družine izdajalcev pa so italijanski okupatorji proti koncu avgusta 1942, potem ko so zlasti očetje uspešno opravili izdajalski posel, prav tako pripeljali v koncentracijsko taborišče na Rab ali v Trevisso-Monigo, in sicer pod pretvezo, da gredo tja pod zaščito, da se jih zavaruje pred partizani, in da bodo dobili, na primer na Rabu, vilo! V resnici so prišli med ostale, pod šotor. Razlika je bila le v tem, da so te družine dobile novo šotorsko krilo sive barve, ostali pa smo imeli maskirna in preperela, vojaški material, ki je veljal za že odpisanega. Te družine so dobivale tudi več hrane, ki je bila boljša, toda kotel je bil isti. Družina Klepac iz Gerova je bila taka družina. Oče je bil uslužen okupatorju tudi v koncentracijskem taborišču. Kako smo otroci doživljali koncentracijsko taborišče, govori moj prispevek, objavljen v Sobotni prilogi *Dela*, 16. januarja 1996. Ima zgodovinsko in psihološko osnovo in je naslovljen »Otrok v koncentracijskem taborišču na Rabu.« V koncentracijskem taborišču na Rabu okupatorji niso dovolili tam rojene vpisati v rojstno matično knjigo, zato tudi ni bilo mogoče ugotoviti, koliko se jih je rodilo. S skrbnim iskanjem podatkov sva skupaj s pokojno višjo medicinsko sestro, Martino Košak iz Novega mesta, ugotovila, da je v koncentracijskem taborišču na Rabu preživel osem dojenčkov. Na taboriščnem seznamu je zabeleženih dvanajst na Rabu rojenih otrok, ki so umrli: nekateri v decembru 1943 v koncentracijskem taborišču Gonars, drugi pa v Trevisso-Monigo. Nekaj tisoč žrtev več bi zahtevalo koncentracijsko taborišče na Rabu, če novembra in decembra 1942 ne bi preselili matere z otroki v Gonars in Trevisso-Monigo. Pogoji bivanja so bili v teh dveh taboriščih boljši kot na Rabu. Nastanjeni smo bili v barakah iz lepenke za stosedemdeset ljudi. Vse drugo je bilo skoraj enako kot v koncentracijskem taborišču na Rabu. Kot zgodovinski prispevek o bivanju v koncentracijskih taboriščih Gonars in Trevisso-Monigo, kakor o koncentracijskih taboriščih Padova, Visco, Renicci, v katerih ni bilo družin, lahko služi članek »Moj pogled nazaj 55 let v preteklost«, ki je bil objavljen v *Svobodni misli* (prej TV 15) v februarju 1998. V koncentracijskem taborišču Gonars je pozimi, vso pomlad in tudi poletje razsajal tifus. Zbolele so zlasti ženske. Nekatere interniranke so zbolele hkrati za pegavim tifusom in paratifusom. Baraka, namenjena za karanteno, je bila premajhna. Mnoge ženske so ležale v ambulantni med ostalimi bolniki, ki so bili v glavnem žrtve popolne sestradanosti. Mnogi otroci, dekleta ter matere so legli v prezgodnji grob, daleč od doma, v tujini. Njihovi še živi otroci so v barakah ostali sami, prepuščeni usodi. Okupatorji so jih nato zbrali v sedemnajsti baraki. Sirote so bile namenjene za posvojitev. Kakšno otroštvo, kakšna usoda! Mnogim so očeta ustrelili na Rabu. Ob kapitulaciji Italije, po 11. septembru 1943, so se skupine peš odpravile v domovino. Izstradani otroci še hoditi niso mogli! Matere, ki so

poleti prebolele tifus, zaradi popolne oslabeledosti niso mogle peš na pot z otroki. Skupaj so ostali v koncentracijskem taborišču, vdani v usodo. Po 20. septembru 1943 je posredoval mednarodni Rdeči križ, ki je organiziral Transporte in izčrpane taboriščnike prepeljal v repatriacijske centre Ljubljana, Čabar in Rijeka. Zadnji tak transport iz koncentracijskega taborišča Gonars je bil 4. oktobra 1943. V njem je bilo enainpetdeset internirancev. Nemci so se tedaj že pomikali iz Trsta proti Gonarsu. Poveljstvo taborišča jim je želelo izročiti neokrnjeno taborišče, a jim ni uspelo! Dobre slovenske matere so vzele s seboj poleg svojih tudi osirotele otroke iz sedemnajste barake. Rešile so jih potujčenja in pripeljale v domovino. In res le v domovino! Večina jih ni imela ne doma ne staršev. Bedo vseh bed so v glavnem preživljali vse do lastne osamosvojitve. Takrat, med vojno, pa so jih sprejeli mnogi dobri ljudje. Kljub pomanjkanju so jim nudili najnujnejše, streho nad glavo in hrano; jedli so krompirček v oblicah in neslano kisló zelje.

Mladi generaciji pa koncentracijsko taborišče ni prizadelo le telesnega zdravja, vse življenje so čutili posledice psihičnega trpljenja. Prikrajšani so bili pri rednem izobraževanju, dve polni leti sploh niso obiskovali pouka, naslednji dve leti pa le občasno, v tako imenovani partizanski šoli. Normalen pouk je bil uveden s šolskim letom 1945/46, seveda v skrajno skromnih razmerah. Vojna je pustila vsestranske trajne posledice.

Janez Štiglic: TABORIŠČNIKI – UKRADENI OTROCI ALI, PRAVILNEJE, NAJMLAJŠI TABORIŠČNIKI MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Opredelitev:

Ukradeni otrok, taboriščnik – ukradeni otrok je oseba, žrtev vojnega nasilja. Žrtev vojnega nasilja je oseba, mlajša od 18 let, ki je bila zaradi okupacijskih policijskih, kazensko-represivnih akcij in ukrepov prve dni v avgustu ali 15. avgusta 1942 (prva in druga akcija) aretirana in odvedena v taborišče v Celje, od tam poslana ločeno od odraslih v prehodno taborišče Frohnleiten in nato v druga posebna taborišča za mladoletnike.

Ukradeni otroci so skupina otrok, zakonsko opredeljena v okviru skupine Žrtev vojnega nasilja. Zaradi udeležbe njihovih staršev v protiokupatorskem odporu jih je nemška policija avgusta 1942 (samo v prvi in drugi akciji), po ukazu in navodilih vodje nemške policije H. Himmlerja z dne 25. junija 1942, nasilno odtrgala od odraslih in jih okoli 600 iz izbirnega taborišča v Celju preko prehodnega taborišča Frohnleiten pri Gradcu poslala v posebna taborišča za »prevzgojo«, ki so bila neke vrste koncentracijska taborišča za mladino. Ta taborišča so bila dejansko mladinska koncentracijska taborišča. Slovenske otroke v njih so imenovali *Schutzhaftlinge*, kar je v policijskem jeziku pomenilo jetnike. V takih nemških koncentracijskih taboriščih sicer ni bilo plinskih celic in kre-

matorijev, a vendar jetniki, med katerimi so bili tudi otroci, niso utrpeli nič manj telesnih in duševnih muk.

Večina taboriščnikov – ukradenih otrok se je po osvoboditvi vrnila sama, in zlasti tisti, ki jim je okupator usmrtil oba starša, so se morali ob skromni pomoči družbe znajti, kakor so vedeli in znali. Tudi to je v njihovi zavesti pustilo neugodne posledice.

Še do danes ni znano, zakaj se je okupator tako kruto znesel tudi nad otroki, saj je to obliko kazensko-represivnih ukrepov izvedel samo v prvi in drugi avgustovski akciji (3.–7. avgusta in 15. avgusta 1942), pozneje pa takih akcij ni več izvajal, namreč, da bi otroke pošiljal v posebna kazensko-represivna, odrasle člane družin pa v uničevalna taborišča. Pozneje je družine pošiljal v druga taborišča praviloma skupaj in tudi tam jih niso ločili.

Čeprav se okupatorjeve policijske oblasti niso več lotevale takšnih akcij, so še vedno posamično ukrepale zoper svojce družin, ki jih je okupator odkril v odporu proti njemu. Primerov taboriščnikov – ukradenih otrok, ki jih je okupator poslal v ista taborišča, je le nekaj, kar potrjuje posebnost policijskega kazenskega in maščevalnega znašanja okupatorja nad to posebno skupino otrok. Danes jih živi še okrog 320.

Toda taboriščniki – ukradeni otroci ne morejo biti obravnavani enako kot žrtve vojnega nasilja (interniranci, izgnanci, begunci). Poslani so bili v posebna koncentracijska taborišča za mladino. Večina jih je izgubila oba starša. Sami so se vrnili na požgane ali izpraznjene domove. V dosedanji praksi izvajanja *Zakona o žrtvah vojnega nasilja* je prihajalo prav na področju uveljavljanja pravic pri tako imenovani skupini Žrtev vojnega nasilja, ki jo 1. odstavek 2. člena zakona opredeljuje kot »osebo, nasilno odvzeto staršem (ukradeni otrok)«, do veliko zmot, nejasnosti, pritožb in razočaranj. V bistvu gre za premalo poznano, sicer številčno relativno majhno skupino mladoletnih žrtev vojnega nasilja, ki jo je v posebni »Izjavi« najbolje opredelil prof. dr. Tone Ferenc, ki tem žrtvam s strokovnozgodovinskega in dejanskega stanja, podprtega s sicer redkimi arhivskimi gradivi, priznava status koncentracijskih taboriščnikov, kar so v resnici tudi bili.

Že davno tega, natančneje 8. septembra 1997, je bila v Ojstrški vasi pri Taboru v Spodnji Savinjski dolini pomembna seja takratnega Začasnega odbora ukradenih otrok.

Na tej seji se je prvič pojavila utemeljena razprava o primernosti imena »ukradeni otroci« za tisto skupino žrtev vojnega nasilja, ki so bili še kot otroci in mladoletniki v »prvi in drugi avgustovski akciji leta 1942« ločeno od odraslih poslani in koncentrirani v posebna nemška nacistična taborišča.

Ugotavljali smo, da naše skupine žrtev vojnega nasilja javnost ne pojmuje pravilno. Mnogi so še danes mnenja, da so ukradeni otroci zgolj

in samo »otroci, odvzeti slovenskim staršem in dani v rejo nemškim družinam oziroma v posvojitev.«

Do izida prve izdaje Terčakove knjige »Ukradeni otroci« (izdal zavod Borec v Ljubljani, 1962) je bila skupina otrok in mladoletnikov, mlajših od 18. leta starosti, ki so bili aretirani v prvi in drugi akciji (v začetku avgusta in 15. avgusta 1942) na Spodnjem Štajerskem ter privedeni v vlovitveno taborišče v Okoliško šolo v Celje, označena s splošnim in enoznačnim imenom »Taboriščniki«.

Stane Terčak je v svoji knjigi z naslovom »Ukradeni otroci« literarno poimenoval najmlajše žrtve vojnega nasilja, ki jih je okupator odtrgal rodu in domovini, česar pa večina v javnosti ni pravilno razumela ali pa ni hotela pravilno razumeti. Spomnimo se, da so bili taboriščniki (ali s tujko interniranci) dolgo obdobje potisnjeni na obrobje, pa čeprav neupravičeno. Tragičnost njihove usode se je večinoma le priložnostno izrabljala za izražanje kolektivnega narodovega usmiljenja.

Ti otroci – taboriščniki, ki so jih nacisti kruto ločili od njihovih starejših, polnoletnih bratov in sester, očetov in mater, so bili (z redkimi izjemami) vsi poslani in koncentrirani v posebna zloglasna nemška taborišča, v katerih je nacistični okupator nad njimi izvajal nezaslišane represalije na najbolj krut način in se na ta način znašal nad otroki okupatorju nelojalnih družin.

Ker smo kot neposredne žrtve vojnega nasilja prestajali kazensko-represivne ukrepe v nacističnih taboriščih, je samo po sebi jasno in upravičeno, da se z imenom predstavimo predvsem kot taboriščniki, pridevek ukradeni otroci pa le dopolnjuje in pojasnjuje, za katero specifično skupino taboriščnikov gre. To so bile mladoletne žrtve izvedenega zloglasnega nacističnega Himmlerjevega ukaza.

Zakaj so se nacisti tako kruto znesli tudi nad otroki? Morda z namenom zastraševanja? Kakšen je pravilni odgovor, bi vedel le takratni »nadčlovek«!

Spomnimo se na odlomek iz zbornika »Odprta srca« – iz »Kronike ljudske solidarnosti«, (Beograd-Maribor 1974), ki prav v zvezi s to skupino mladoletnih taboriščnikov postavlja do sedaj še nepojasnjeno zgodovinsko vprašanje: »Ni še povsem raziskano, zakaj so se Himmlerjevega ukaza o ločitvi odraslih od otrok držali samo na slovenskem Štajerskem, in še to samo v dveh akcijah v avgustu 1942, ko so prek zbirnega taborišča v celjski okoliški šoli in taborišča Frohnleiten pri Gradcu odpeljali v Nemčijo okrog 600 otrok, na Gorenjskem pa ne.« Vendar so podobne kazensko-represivne ukrepe nad mladoletnimi člani uporniških družin izvajali tudi na Gorenjskem, le da ne tako množično in organizirano kot v avgustu 1942 na Spodnjem Štajerskem. Ti mladoletni posamezniki iz Gorenjske so bili preko drugih centrov privedeni v ista nemška taborišča, namenjena za »Banditenkinder«.

Ukradeni otroci – tako je, kot že rečeno, naslovil svojo knjigo Stane Terčak. V njej je opisal trnovo pot otrok in mater, ki so bili žrtve okupator-

jevega nasilja med drugo svetovno vojno. Prikazane so različne skupine, dogodki in razmere, avtor se iz posameznih časovnih obdobjev vrača v druga, predvsem pa je za knjigo značilno, da je bila pisana v specifičnem zgodovinskem obdobju. Tega vsekakor ne bi smeli razumeti kot kritiko spoštovanega avtorja, marveč kot utemeljeno potrebo po specifičnem razumevanju tega zgodovinskega fenomena – takrat približno 600 mladoletnih taboriščnikov, ki so bili obsojeni na prestajanje kazensko-represivnih ukrepov v zaprtih taboriščih; ki niso bili »preseljeni« ali »izgnani«, marveč aretirani, nato pa deportirani... Ves svet ve, kaj to pomeni (le nekateri tega še danes nočejo vedeti). Nalog za aretacije in navodila za ravnanje s prijetimi oziroma aretiranimi člani slovenskih uporniških družin na Spodnjem Štajerskem je dal takratni državni vodja SS, Heinrich Himmler, s strogo zaupnim odlokom – Agendo št. 323/42, dne 25. junija 1942.

Na osnovi tega odloka so sledile množične aretacije članov družin aktivistov in udeležencev narodnoosvobodilnega gibanja. To so bili brutalni povračilni okupatorjevi kazensko-represivni ukrepi, pri katerih so vse zajete moške nad 18 let starosti postrelili, žene in matere odvedli preko vlovitvenega taborišča v uničevalno taborišče, otroke teh družin, mlajše od 18 let, pa v posebna taborišča, naprej v Frohnleiten. Ker se taborišče Frohnleiten večkrat omenja kot prehodno taborišče, preko katerega so pozneje pošiljali družine skupaj z otroki v druga taborišča, kjer so družine živele skupaj, moramo posebej povedati, da v času, ko so v to taborišče prignali nas, v njem ni bilo nobenega odraslega, nad 18 let starega jetnika, kajti to taborišče je imelo v tem obdobju, v prvi in drugi avgustovski akciji 1942, svoj specifični koncentracijski značaj oziroma status.

V taborišču Frohnleiten se je tako znašlo okrog 600 otrok, starih od 1 do 18 let. Vsi so bili aretirani v prvi in drugi avgustovski akciji leta 1942. Samo nekaj najmlajših, približno en odstotek, je bilo iz tega taborišča odvzetih in danih v zavode nacistične SS organizacije Lebensborn v rejo oziroma kot možne za posvojitev. Vsi drugi so morali ves čas do osvoboditve prestajati strogi režim zaprtega tipa taboriščnega nasilja. Kar nekaj jih je v taboriščih umrlo. Natančno število ni znano. Marsikaj smo morali prestajati ob skrajno pomanjkljivi hrani, brez topline očetov ali mater. Ves ta čas v taborišču so nas poniževali (Banditenkinder, Slovenische Hunde...), pretepali, razčlovečevali in nam vcepljali občutek podrejenosti.

Po osvoboditvi smo se vsi preživeli taboriščniki – ukradeni otroci preko repatriacijskih baz vrnil domov. Zanimivo je, da so v kartotekah repatriacijskih baz skoraj vsi, od letnika 1930 in mlajši, opredeljeni le s pojmom »otrok«, izpuščeni pa so drugi osebni podatki, kar mnogim danes prinaša dodatne težave v postopkih za uveljavljanje statusa žrtve vojnega nasilja.

Zaradi prestanega psihičnega in fizičnega trpljenja, izgube staršev in drugih posledic, je ta skupina žrtev vojnega nasilja tudi v povojnem času ostala na obrobju socialne lestvice.

Ker so bili med vojno še otroci in so bili izpostavljeni hudemu pomanjkanju in težkim taboriščnim razmeram ter drugim stresnim okoliščinam, je vse to izrazito vplivalo na njihovo fizično in psihično stanje in močno pospešilo njihovo umrljivost, tudi v povojnem obdobju.

Tragično je dejstvo, da danes živi le okrog 320 nekdanjih taboriščnikov, tistih pa, ki so bili ob osvoboditvi leta 1945 stari do 15 let, je le še dobrih 200.

Podatki in analize iz poznejših raziskav, ki so bile opravljene v zvezi s to taboriščno populacijo, so pokazali naslednjo relativno razmerje starostne strukture v času njihove aretacije (avgust 1942):

STAROST	LETNIK ROJSTVA	DELEŽ V %	RANG
do 3 let	1939–1942	10,4	6
4–6 let	1936–1938	20	2
7–9 let	1933–1935	18,4	3
10–12 let	1930–1932	20,8	1
13–15 let	1927–1929	17,6	4
16–18 let	1924–1926	12,6	5

V zvezi s taboriščniki – ukradenimi otroki in načinom, na kakršnega so bili »ločeni« od svojih staršev, pa je potrebno poudariti, da so jim nacisti pomorili starše in jih na ta način ločili od njih!

Z vidika pojmovanja motiva nacistov za to okrutno zločinsko početje v avgustu 1942 in »ločitve od staršev« na Spodnjem Štajerskem je možna in dopustna primerjava usode slovenskih taboriščnikov – ukradenih otrok z usodo otrok iz Lidic na Češkem. O njih pripovedujeta Roger Manvell in Heinrich Frankel v knjigi »Himmler, malomeščan in množični morilec« (prevod J. Fistrič, ZOM, str. 194 in 195, izvirnik izšel l. 1965.)

Povzetek:

»Atentat na Reinharda Heydricha sta 27. maja 1942 izvedla dva člana agenta Svobodnega češkega gibanja iz Anglije, ki so ju že decembra odvrgli s padali, umrl pa je za posledicami ran (gangrene) 4. junija 1942. Za storjeni atentat je po Hitlerjevem ukazu doletelo vas Lidice hudo maščevanje. Vas je bila zravnanja z zemljo, vse moške so postrelili, žene pa odpeljali v koncentracijska taborišča. Otroke so pregledali in rasno ocenili. Tiste otroke, ki niso bili primerni za ponemčenje, so odpeljali v posebna taborišča. Takih otrok je bilo 90. Izvzeti mednje niso štel. Koliko otrok je bilo rasno sprejemljivih, ni znano.

Po letih so bili otroci razdeljeni na naslednje skupine:

STAROST OTROK	ŠTEVILO OTROK
1–2 leti	5
2–4 let	6
4–6 let	15
6–8 let	16
8–10 let	12
10–16 let	36
	SKUPAJ: 90

Otroci so lahko imeli le tisto, kar so imeli oblečeno. Posebna nega ali skrb nista (bili) potrebni.« (Tako je pisalo v ukazu – ista knjiga). Poznavalcem zgodovine druge svetovne vojne je znano, da so se v tem času (leta 1942) izmenjavale nacistične vojaške eksekucijske skupine med Češko in tedanjo okupirano Spodnjo Štajersko, še zlasti ali celo zaradi tega, ker se je v tem letu na Spodnjem Štajerskem močno povečal odpor proti okupatorju.

Državni poveljnik SS in ideolog ter idejni vodja nacističnih taborišč, Heinrich Himmler, je že slab mesec potem, ko je bil za kraj Lidice na Češkem izdan ukaz o maščevanju, s svojim odlokom – Agendo št. 323/42, dne 25. junija 1942, ukazal izvesti podobne represivno-kazenske ukrepe zoper vse tiste slovenske rodoljube, ki so se uprli nemškemu okupatorju.

V tem odloku je bilo med drugim zapisano:

»...moške člane uporniških (banditskih) družin in ožjega sorodstva je treba pobiti, žene teh družin pa zapreti in odpeljati v koncentracijska taborišča, otroke je potrebno ločiti od staršev in jih namestiti v posebnih »vzgojnih« ustanovah (beri taboriščih, op. J. Š) na območjih Starega Rajha, premoženje teh družin pa zapleniti...«

Na podlagi tega ukaza so z vso nemško pedantnostjo sledile aretacije, zapiranje, streljanje talcev, izgoni v taborišča, pri čemer niso bili izvzeti niti otroci. Otroke so nacisti še posebej rasno pregledovali in se izživljali v »rasnem očiščevanju«. Vse rasno nečiste otroke – približno 99 odstotkov – so poslali v taborišča in zanje ni bila odrejena posebna skrb. Glede »vzgoje« samo tolikšna, da naj bodo vešči računanja, branja in umivanja zob. Za nacistične ali nadljudi mi nismo bili pravi ljudje. Kako globoko je nacizem zaničeval vsakogar, ki ni bil nordijsko-germanske rase, je zdravemu razumu skoraj nedoumljivo.

Kot primer navajamo izveček iz besedila brošure z naslovom »Manjvredno bitje«, ki je izšla v 3.860.995 izvodih.

Da pri iskanju subjektov, ki naj bi postali državljani »Velikega rajha«, ne bi prišlo do kakršnekoli pomote, je služba za raso pri SS (glavni vodja je bil Himmler) naslovila na vse, ki so skrbeli za rasno selekcijo, tole opozorilo:

»Človek nižje rase je v biološkem smislu podoben naravnemu bitju. Ima noge, roke, oči in nekaj, kar spominja na možgane; vendar je to bitje drugačno, grozno, zelo daleč od človeka, čeprav mu je po zunanosti podobno... Moralno in intelektualno to bitje zaostaja za katerokoli živaljo; navdajajo ga divje strasti, neizmerna sla po uničevanju, nespodobno prostaštvo. Gorje tistemu, ki pozabi, da ne more biti človeško bitje vsaka stvar, kar spominja nanj.«

Toliko v ilustracijo za lažje razumevanje različnih pojmov, ki so žal bili usodnega pomena tako za nadčloveka kot za njegove žrtve; pojma »vzgoje«, ki smo je bili deležni, in še marsičesa.

Na koncu želim poudariti, da nekdanji mladoletni taboriščniki – ukradeni otroci, kot z imenom označujemo svojo zgodovinsko dejstvo, nismo bili odpeljani v taborišče zaradi etničnega čiščenja, kot je nekdo zapisal v Vladno poročilo o odprtih vprašanjih vojne škode, v razdelku s podnaslovom »Ukradeni otroci«. To poročilo je bilo podlaga za začetek obravnave sedaj že sprejetega Zakona o žrtvah vojnega nasilja.

Etnično čiščenje se je dogajalo na podlagi takratnih okupatorjevih državnih razlogov v okviru obsoteljskega in posavsko-brežiškega izseljeniškega pasu. Nedvomno je bila to velika nesreča za posameznika in narodovo telo. Torej je imelo etnično čiščenje izvor v drugačnih motivih, ne v kazensko-represivnih.

Taboriščniki – ukradeni otroci nismo bili izgnanci (pregnanci z domačij), marveč aretiranci in žrtve vojaških ter policijskih kazensko-represivnih ukrepov, ki so bili uperjeni zoper tiste, ki so se okupatorju aktivno uprli, in zoper njihove družinske člane, pri čemer niso bili izvzeti niti otroci.

V taboriščih nismo in tudi nismo mogli biti skupaj s starši.

Ne gre za to, da bi se veličalo trpljenje kogarkoli ali katerekoli skupine oziroma posameznika. Vsako trpljenje je tragično. Toda spoznati in priznati je potrebno, da je bilo vsako nasilno dejanje ali prisilni ukrep okupatorja povezano z določenim motivom in izvajanjem nasilja, od tod pa izhajata dve pomembni, spoštovanja vredni razsežnosti: teža in trajanje nasilja; za otroke pa prav gotovo velja še tretja razsežnost, ki mu pusti posledice za vse življenje.

Naj zaključim z mislijo nekoga, ki je dejal:

»OTROCI SO NAJBOLJ RANLJIVE ŽRTVE VSAKE VOJNE. NE OMENJAJO JIH NE POGAJALCI NITI SPORAZUMI. ONI SO VEDNO NAJBOLJ ANONIMNE ŽRTVE, KI NAJBOLJ TRPIJO IN TUDI NAJVEČ IZGUBLJAJO.«

Milica Strgar: PARTIZANSKI CIVILNI TABORIŠČI

Morda na velike stiske otrok v okupirani Sloveniji kar primerno opozori dejstvo, da je bilo za mnoge med njimi, stare od dvanajst pa do petnajst ali šestnajst let, še najbolje preskrbljeno, če so jih sprejeli kar v partizanske enote, kjer seveda še starejšim od njih ni bilo prav lahko. Toda za varnost teh otrok – in za to je tedaj šlo – je bilo poskrbljeno prav toliko kot za vse druge; vedno so bili v nevarnosti. A v še večji bi bili, če bi ostali doma, če so ga sploh še imeli. Mnogi izmed teh otrok so bili že brez staršev, ker so jih okupatorji odpeljali v taborišča ali jih doma umorili, otroci pa so ostali na skrbi sorodnikov ali znancev, ki so bili tudi sami v stiskah. Poleg tega pa so se sovražniki, okupator in njegovi domači pomagači znašali tudi nad temi odraščajočimi otroki. Zato je bil odhod v partizane njihova rešitev. V enotah so mnogokrat postali vestni kurirji, obveščevalci in tudi drugače uporabni pripadniki te vojske, večkrat ljubljenski enot ali posebni varovanci poveljnikov, ki so zanje posebej skrbeli. Kljub temu pa je tudi med temi odraščajočimi vojaki narodnoosvobodilne vojske kosila smrt. Spomnimo se samo mladih Šarhovitih sinov in njune usode, ki je bila usoda Pohorskega bataljona.

Ne poznam dela, ki bi vsaj poskušalo prikazati vse usode teh otrok – partizanov. Zato o tem le mimogrede, predvsem v razmislek in napotek, da bi zbrali podatke o njih.

Opozorilo o tem pa tudi kot uvod v sicer ne preveč razširjeno, a ne čisto izjemno skrb narodnoosvobodilnega gibanja za neoborožene in nemočne bojevnike proti okupatorju. To so bile družine, ki so se z begom v gozdove izognile najhujšemu okupatorjevemu nasilju in si tako rešile golo življenje. In več kot polovica med njimi je bilo otrok.

Iz takih družin sta med vojno nastali dve partizanski civilni taborišči, ki jima namenjam naslednje besede. Prvo je nastalo na Notranjskem, sestavljali so ga prebivalci Loške doline, kjer se je narodnoosvobodilno gibanje zelo razširilo že leta 1941, še bolj pa spomladi 1942. Mnogi so bili tudi že v tedanjih partizanskih enotah. To – po »zaslugi« domačih prišepetovalcev in pomočnikov – ni ostalo skrito okupatorju in njegovim sodelavcem, ki so z vso brutalnostjo pritiskali na partizanske družine. Hoteli so jih prisiliti, da bi »svoje« partizane spravile iz partizanskih enot. »Prostovoljno« vdanim partizanom so obljubljali vsakršno odpuščanje in jih v začetku nekaj res preslepili. Toda ti so si z vdajo sami priklicali smrt, družin pa niso rešili nasilja. Streljanje talcev, izgoni družin ali posameznikov v taborišča, požigi domačij ali celih vasi so se vrstili že od zgodnjega poletja, zlasti pa v veliki italijanski ofenzivi. Za partizanske družine so bile razmere neznosne, še posebej zato, ker so se že organizirale tudi postojanke vaških straž.

V noči na 3. september 1942 je Loški odred napadel sovražne postojanke v Loški dolini, hkrati pa je rajonski odbor OF za Loško dolino sklenil rešiti ogrožene matere in otroke.

Od doma (pravzaprav ga vsi niti niso več imeli) je takrat odšlo 55 do 60 oseb, med njimi polovica otrok; najmlajšemu je bilo dvanajst dni, drugemu šest mesecev. Spremljalo jih je sedemnajst terenskih aktivistov in pomagalo nositi zlasti manjše otroke. Begunci so nosili s seboj le najnujnejše, saj mnogi niso imeli ničesar več, poleg tega pa so bili prepričani ali so vsaj upali, da bo vojne vsak čas konec. Najprej so nameravali na Hrvaško do osvobodene Like, toda prav tedaj je tam divjala ofenziva in krčila svobodno ozemlje. Zato so se po dolgih urah pešačenja brez počitka ustavili v čabranskih gozdovih, kjer je že bilo nekaj hrvaških družin. Terenski aktivisti so se poslovili, z družinami pa so ostali očetje in nekaj bolehnih partizanov. Kmalu so si postavili zasilne kolibe iz rant in smrečja ter si postlali z mahom. S hrano tu še ni bilo posebnih težav, velike pa so bile z vodo. V kotlih so kuhali neoprano meso in krompir. Prvi so že dobili grižo.

Še pred koncem septembra so se slovenski begunci premaknili v drugo taborišče, še vedno na hrvaških tleh. Za bivališče so si izbrali gosto Smrekovo drago, si spet postavili smrekove kolibe in se polegli po smrekovih iglicah in mahu. Postavili so skupno kuhinjo. Vse njihovo premoženje pa je bilo ena preobleka, odeja in posodica.

Vodstvo taborišča so sestavljali partizani: politični komisar, komandant, komandir, intendant in kuharica. Začelo se je bolj organizirano življenje. Otroci so dobili svojo organizacijo, ob večerih so goreli taborni ognji (podnevi niso smeli kuriti, da jih ne bi izdal dim), včasih je okrog enega ognja posedlo več družin, prebirali so partizanski tisk, včasih zapeli. Toda to »idilo« je kazila kruta resničnost, da so morali po hrano tudi po tri ure daleč (v požgane in izseljene vasi, kjer so kopali pridelke s polj), po vodo štiri ure daleč v snežniške grape, kjer je ležal več let star sneg, ki se je v topli jeseni topil, begunci pa so zajemali to vodo. Pomanjkanje vode, razen kadar je zapadel sneg, ki so ga topili, je bila sploh značilnost in velika težava taborišča ne glede na to, kje se je zadrževalo. Zadrževalo pa se je v obširnih snežniških gozdovih, v glavnem na štirih izbranih krajih.

Vodstvo taborišča (in aktivisti iz Loške doline) pa je moralo razen na vsakodnevne potrebe misliti tudi na bližajočo se zimo. Pripravljali so zalogo hrane, v glavnem krompir, mislili pa tudi na to, da bodo potrebna trdnjša bivališča. Sklenili so, da bodo bliže Loški dolini pripravili večjo skupno barako za begunce. Taboriščniki so se na novo izbrano mesto preselili, še preden je bila baraka pripravljena. Spet so si pripravili zasilne kolibe in čakali na boljše zavetje. Kljub temu pa se je prav tu začelo najbolj organizirano življenje. Vsako jutro so imeli zbor in dviganje zastave. Po zboru je sledila delitev dela: eni so morali po hrano, drugi po vodo, tretji so pripravljali drva in pod. Po hrano so največ hodili v vas Babna Polica. Vaščani so bili v internaciji, njihova obdelana polja pa so zdaj prehranjevala prebivalce tega civilnega taborišča. Pri tem opraviu so bili

izpostavljeni velikim nevarnostim, saj so to področje kontrolirali Italijani in Vaške straže. Zato so pred taboriščniki hodile izvidniške patrulje, a je kljub temu prihajalo do zelo težavnih srečanj s sovražnikom, za člane patrulj tudi tragičnih.

Taboriščnikom se je zdaj pridružila še ena družina s tremi otroki, s seboj pa je pripeljala dve kravi. Otroci, samo najmlajši, so po dolgem času dobili mleko, tudi koruzni močnik – koruzo so mleli na ročni mlin – je bil samo za otroke.

Decembra je bila velika baraka pripravljena, toda v njej ni bilo prostora za vse. Za nekaj družin so pripravili še brunarice.

Taborišče je prav tu dobilo svoje ime. Pravzaprav jih je imelo že nekaj, npr. Zidanškov bataljon, Poliški bataljon, a tu se ga je prijelo in se najdlje obdržalo ime Slivniški bataljon. Najbolj udomačeno ime pa je bilo Civilni logor pod Snežnikom. Po formaciji je bil to IV. bataljon Notranjskega odreda. Vojaška formacija in poimenovanje pa naj bi med drugim dokazovala, kako je bilo uničenje namenjeno prav vsem, ne samo borcem NOV. Vsak pripadnik te enote pa je v njej opravljal svojim letom in svojim zmožnostim primerne uporniške naloge. Edini znani partizanski zapis oziroma poročilo o »civilnem logoru« kot partizanski enoti je poročilo štaba Notranjskega odreda. To pravi: »Kot IV. bataljon je označen civilni logor v Loški dolini. V njem je 90 ljudi. Za delo sposobnih 23, otrok izpod 14 let 37, starih nad 50 7, žena z otroki 10, med njimi dva novorojenčka. Civilnemu logoru je dodeljenih 20 partizanov, ki pomagajo pripravljati zimsko hrano in zimske zaloge. Kljub težkemu položaju teh ljudi je morala teh ljudi zelo dobra.«

Da, dobra. Toda... Vreme se je poslabšalo, zapadel je sneg, v baraki sta bili dve peči. Ob dolgih zimskih večerih so imeli več političnih sestankov, dobivali so partizanski tisk, toda vse pogovore je prejel ali slej zaokrožilo vprašanje: kdaj bo konec vojne?

Trditve ali ugibanja, da bo spomladi, so bila za taboriščnike ubijajoča, zastrašujoča, kajti zdelo se jim je, da bi vojne moralo biti konec že naslednjega dne.

Bili so že izčrpani. Prvi živčni izbruhi so se pokazali že kmalu po begu od doma in se v enem primeru tudi tragično končali. Posamezne družine so tu in zdaj zvedele za smrti svojcev in sorodnikov (umrlih v italijanskih taboriščih, padlih ali ustreljenih ujetih partizanov) in le velika prizadevnost organizatorjev in aktivistov v taborišču, poleg tega pa velika volja po svobodnem življenju, so dajali prizadetim moč, da so zdržali. Morda pa tudi dva nova člana, dva novorojenčka, ki sta novembra v taborišču privekala na svet.

In vso to človeško stisko in skrajno bedo so 19. decembra 1942 napadli Italijani in vaški stražarji. Izkoristili so razmere, ko je bil razpuščen Notranjski odred in preformirane tukajšnje partizanske enote (kakšna

obveščenost!) ter izredno slabo vreme, ki je tudi stražarju taborišča otopilo potrebno čuječnost. Napadli so neopaženo in že v prvi brunarici, na katero so naleteli, ustrelili očeta, mater s tremi otroki – med njimi je bil novorojenček – odpeljali v čabranske zapore, najstarejši fantič pa jim je ušel. To streljanje pa je bilo dovolj, da so se drugi taboriščniki pognali v beg, večinoma napol goli ali bosí in še brez tistega malo imetja, ki so ga imeli dotlej.

Taki so blodili vso noč po gozdovih, v dežju, strupenem vetru in še brez dnevnega obroka.

Napadalci pa so medtem taborišče požgali (barako in vse koče, da je v njih zgorela vsa obleka), kotle prevrnili in preluknjali, hrano odnesli ali razmetali po tleh in poteptali v blato. Krompir, ki je bil spravljen pod barako, je začel goreti, ostal je le tisti v bolj odmaknjenih jamah. Taboriščnikom je ostalo golo življenje. Ko so se po skoraj enem dnevu beganja zbrale vse skupine, so lahko le sklenile, da morajo začeti od začetka in na novem kraju. Spet so začeli delati kolibe in zemljanke, hrane je bilo še manj, le po nekaj krompirjev na dan, ki jih je vsaka družina spekla zase. Zapadel je visok sneg, prati ni bilo mogoče, ker ni bilo kotlov, ljudje so bili polni uši in srbečice, od lakote so imeli privide, vsi so bili prezebli. Zaradi visokega snega štirinajst dni niso imeli stika s svetom. Šele potem so se do njih prebili prvi partizani.

Bivališča so bila prenapolnjena, ognjišča iz kamenja, namesto dimnikov so bile odprtine v strehi, skozi katere pa sta padala tudi dež ali sneg. Odej ni bilo za vse, večinoma le za otroke. Ti so bili že na pogled podhranjeni, garjavi in nenehno prehlajeni.

Italijani so na slepo metali bombe v gozd, včasih pa so se znašli sumljivo blizu taborišča. Ob vsem tem so taboriščniki poslušali še zavijanje volkov.

Vodstvo taborišča je skušalo obnoviti prejšnje taboriščno življenje. Včasih so se še zbrali v zboru, včasih še imeli sestanke, brali radijska poročila in si z njimi dajali pogum, toda življenje je bilo vedno težje. S pojemajočo zimo pa se je večala nevarnost italijanskih napadov.

Aprila 1943 je komandant taborišča na jutranjem zboru izjavil: »Pridobivanje hrane za civilni logor je vsak dan težje. Prizadevamo si, a do druge letine v gozdu ne bo mogoče ostati. Civilni logor je treba čimprej razformirati.«

Za 4. april, ko so se prve družine začele seliti proti Kočevski in Beli krajini, taboriščna kuharica ni imela več nobene hrane. Notranjski odred je pomagal taboriščnim družinam na poti proti izbranim krajem, toda tudi ta pot je bila za taboriščnike polna težav in preizkušenj. Prestali so jih.

»Sredi maja 1943 smo se ponovno srečali z ljudmi, ki niso bežali pred nami in ne mi pred njimi. To se je zgodilo v Poljanah pri Dolenjskih Toplicah, blizu partizanskih Starih Žag,« je čez leta zapisal v svojih spominih eden od otrok v tem taborišču.

Kljub tako nečloveškim razmeram pa je bila v taborišču samo ena prej opisana žrtev, več pa jih je bilo med partizani, ki so skrbeli za taborišče in so bili večinoma člani taboriščnih družin.

Drugo taborišče je nastalo in delovalo na ozemlju, ki so ga zasedli Nemci, na desnem bregu Save, v gozdovih nad Jevnico in okrog Janč, če omenim le najbolj znana kraja tega območja. Po nastanku in življenju v taborišču pa se je precej razlikovalo od Slivniškega bataljona, čeprav je tudi na jevniškem območju strah pred okupatorjevimi ukrepi pognal družine v gozdove in jih za dobrih osem mesecev zadržal v njih.

Nemci so sicer proti vsem veljavnim vojnim zakonom in predpisom tudi na litijskem območju, kamor je sodila tudi Jevnica, razglasili mobilizacijo slovenskih mož in fantov za v svojo vojsko, OF pa je mobilizirance skušala prepričati, naj gredo raje v narodnoosvobodilno vojsko. Tako je 13. januarja 1943 odšlo z litijskega območja v partizane štirinajst fantov, z jevniškega pa okrog štirideset in le dva ali trije v nemško vojsko.

Naj so organizatorji tega odhoda fantov v partizane še tako skrbeli, da bi Nemce premotili in dajali vtis, da so fante s silo spravili v partizane, so njihove družine s strahom pričakovale, kako se bodo nad njimi znesli Nemci. Ti pa niso prav nič oklevali. Že naslednji dan so na litijskem območju vdrl v njihove domove, jim dali pol ure časa za pripravo in izselili devetinsedemdeset oseb vseh starosti. Med njimi so bile tudi enajst-članske družine ter najmlajša otroka, eden star tri in drugi dvajset mesecev. Odpeljali so jih v Neuchaus, kjer sta se rodila še dva otroka. Za delo sposobne so določili za delo na kmetijah in bližnjih tovarnah, drugi so ždeli v taborišču. Nekaj fantov je poleti pobegnilo v partizane, ostali pa so se vrnili šele 24. julija 1945.

Naslednji dan so Nemci nameravali na ta način kaznovati še družine novih partizanov na jevniškem območju. Toda tu so udarili v prazno. Družine, ki so že izvedele za usodo tistih z litijskega konca, so v strahu pred enakim maščevanjem pred prihodom Nemcev pobegnile v gozdove. Pobegnile so večinoma le s tistim, kar so imele na sebi, morda še z odejo pod pazduho, redke s šotorskim krilom ali kakšnim ročnim vozičkom in najnujnejšo kramo na njem. Zbežali so 15. januarja 1943, sredi zime, ki je bila tedaj snežena in tako mrzla, da je »glas zmrznil v grlu,« kot je zapisal aktivni pričevalec tistih časov in razmer. Begunci so bili obeh spolov, vseh starosti in najmlajši je imel dva dneva!

Družine so bežale same ali morda po dve skupaj, nekatere v gozdove blizu doma ali v svoje gozdove, druge so bežale tudi uro daleč. Ena ali dve družini sta si že dan kasneje začeli pripravljati zemljanko, druge si verjetno še niso mogle predstavljati, kako naj si organizirajo življenje v teh neznosnih razmerah. Vse pa so bile goloroke in brez moči pred sovražnikom.

Zanje pa je prav kmalu izvedelo vodstvo IV. operativne cone in z odlokom 28. januarja 1943 ustanovilo Partizansko civilno taborišče, da bi

tem ljudem pomagalo z organiziranim vodstvom, organizirano prehrano in najnujnejšim varovanjem. Taborišče je dobilo šest oboroženih borcev, ki so morali organizirati taborišče, preskrbeti hrano, organizirati nujno obveščevalno službo, patroljirati, stražiti in sploh varovati taborišče pred pričakovanimi in nepričakovanimi nevšečnostmi. Najprej pa so pozvali vse družine, naj se priključijo taborišču, kar so vse rade storile, saj jih je poleg vsega drugega pestil še strah pred Nemci. V taborišču se je kmalu zbralo osem družin s štiriinštiridesetimi družinskimi člani, med katerimi je bilo dvaindvajset otrok, štirinajst žensk in osem za boje nesposobnih moških.

Za razliko od Slivniškega bataljona se je jevniško Partizansko taborišče neprestano selilo, neprestano premikalo, bilo vsak dan na drugem kraju, včasih celo dvakrat na dan. Selili so se seveda načrtovano, a tudi nepričakovano. Včasih so prišli na izbrani kraj samo toliko, da so si pripravili obrok hrane, nato pa so se takoj spet premaknili drugam. Najraje so si izbirali gozdove z gostim mladim smrečjem, ki jih je vsaj delno varovalo pred mokroto, večkrat pa je zadrževalo tudi dim, ki bi jih sicer izdal nepoklicanim očem. V taborišču so kuhinjo vedno odmaknili od bivalnega dela taborišča, v njej se ni smel zadrževati nihče, ki ni imel tam opravka (lupljenje krompirja in podobno). Kuhinja je bila seveda skupna, druga opravila pa stvar vsake družine posebej. Če je bilo količjak varno, s pranjem ni bilo težav, težje pa je bilo s sušenjem perila, ki se ga ni smelo videti iz zraka. Najtežje pa je bilo negovati dojenčka; njegov oče je oprane plenice ovil okrog sebe in jih posušil s svojim telesom.

Ob vsakem premiku so morali za seboj zabrisati vse sledi (sledí kuhinje, sanitarij, hrane, drv ipd.), za kar je skrbel en borec. V taborišču se ni bilo priporočljivo zadrževati v skupinah, druge osebe vanj niso smele prihajati. V te gozdove so prav tedaj prihajali številni novi partizani s Štajerske in odhajali v brigade na Dolenjskem. Taboriščno vodstvo je vedno poskrbelo, da so se zadrževali toliko stran od taborišča, da morebitni napad sovražnika na borce ne bi prizadel tudi taboriščnikov. Izjemi sta bili pravzaprav le dve. V taborišče je prišel Franc Rozman-Stane, ki je šel s Štajerske na Dolenjsko (za komandanta GŠ NOV in POS), in je s svojo neposrednostjo zelo spodbudno vplival na taboriščnike, še posebej na otroke. Druga izjema pa je bil obisk vidnejšega litijskega aktivista, ki je tudi sam pomagal taboriščnikom, a mu ti, zlasti otroci, le niso čisto zaupali. Previdnost se je tem taboriščnikom prav zalezla v kosti. Kako tudi ne! Včasih so bili v taki nevarnosti, da se je dalo skriti le še v žito ob poti in brez diha gledati kolono sovražnikov, ki je šla po njej. Ali pa se je tako mudilo, da so majhne otroke dobesedno porinili in poskrili v robidovje ob robu gozda, večji pa so splezali med veje dreves. In značilnost: kaže, da so otroci tako čutili nevarnost, da se niso izdali ne z jokom ne s kakšnim drugim neprevidnim gibom.

Še neko razliko med obema taboriščema bi kazalo poudariti. Taboriščniki na jevniškem območju v glavnem niso bili v zadregi za vodo. Ko so izbirali kraje za taborjenje, so vedno pomislili tudi na to dobrino. Zato v tem taborišču ni bilo takih težav s higieno in z njo povezanimi boleznimi. Z boleznimi nasploh niso imeli večjih problemov. Bilo je nekaj prehladov, ki so jih zdravili s čaji, odrasli tudi s »kačjo slino«, če je bilo kaj pri roki. Za kakšne druge bolezni pa so poslali sla z opisom bolezni k zdravniku v Litijo, ta je predpisal zdravljenje in po isti poti poslal zdravila, če so bila potrebna. Več težav pa je starejši taboriščniki povzročil revmatizem, zato so jo morali tudi nositi.

Ves čas taborišče ni imelo nobene žrtve, čeprav so ga od vsega začetka zalezovali zlasti raztrganci. Zaradi stalnega preseljevanja taborišče tudi ni bilo nikoli naravnost napadeno. Takoj pa so padli Nemcem v roke trije taboriščniki, ki so hoteli živeti ločeno od taborišča oziroma so poskušali sami rešiti kaj iz svoje zapuščene domačije. Smrt sicer taborišču ni čisto prizanesla. Umrl je taboriščnik, ki se je prehladil na begu pred Nemci.

To življenje, ki je v povedanih drobcih samo nakazano, se je odvijalo v gozdovih nad Jevnico in okoli Janč, zdaj na enem, zdaj na drugem bregu. Včasih pa je bilo preganjanje tako hudo, da so se morali zateči tudi preko italijansko-nemške meje na italijansko stran. A takoj, ko je bilo mogoče, so se vrnili v domače gozdove. Tu so se najbolje znašli, tu so se čutili povezane s tamkajšnjimi prebivalci, se zanesli na njihovo razumevanje, na dobro organizirano obveščenost, ki jih je rešila marsičesa še hujšega.

V teh gozdovih so vztrajali do 10. septembra 1943, ko je štab IV. operativne cone razpustil taborišče. Vzrok za to pa je bila vse boljša in široka organiziranost narodnoosvobodilnega gibanja na tem območju, ki je lahko samo, neposredno preko gospodarskih komisij in drugih aktivistov poskrbelo za življenje in varnost taboriščnikov. Tako so se družine preselile k znancem, aktivistom in drugim dobrim ljudem v ustreznih naseljih, ali pa so si v njihovi bližini pripravile zemljanke ali bunkerje. Če je bilo varno, so čez dan pomagali ljudem pri delu na poljih. Za svojo varnost pa so zdaj znale taboriščne družine tudi same dobro skrbeti, saj so imele za seboj trdo šolo taborišča.

Te družine so bile do konca vojne v begunstvu, saj na tem območju prej ni bilo osvobojenega ozemlja. Kaj so našle po vrnitvi domov, pa je že stvar druge pripovedi.

Čeprav je ta del medvojnega življenja in trpljenja zelo malo opisan in raziskan, je vendarle mogoče najti nekaj pretresljivih opisov in spominov na ti taborišči v dveh publikacijah. O prvem, notranjskem taborišču je leta 1973 izšla brošurica *Slivniški bataljon*; o drugem, jevniškem, pa spominski zapis komandanta tega civilnega taborišča, Antona Godca – Tomaža, »Partizansko civilno taborišče«, ki je bil objavljen v *Litijskem zborniku NOB I.* iz leta 1969.

Gornja pripoved pa naj ne le obudi spomin, temveč tudi vzpodbudi raziskovanje, ali so tudi drugje po Sloveniji obstajala podobna taborišča in kakšna je bila skrb za preganjane družine.

Majda Markič: LJUBLJANSKI ILEGALČKI

Pojem ljubljanski ilegalčki zajema otroke, ki so v času vojne 1941–1945 živeli v z žico in bunkerji zastraženi, okupirani Ljubljani, najprej pod italijanskim, kasneje pod nemškim okupatorjem. To so bili otroci aktivistov in drugih pripadnikov Osvobodilne fronte, ki zaradi ilegalnega dela niso mogli živeti normalnega družinskega življenja. Ker so bili aktivisti večinom mladi ljudje, je razumljivo, da so imeli tudi otroke, za katere sovražnik ni smel vedeti. Mnogi so kasneje, ko je njihovo ilegalno delo postajalo prenevarno, odšli v partizane, nekateri pa so bili izdani ali so ob racijah padli v roke sovražnika. Zaradi varnosti otrok in zato, da sovražnik ne bi izrabil otrok za pritiske na starše, kar bi lahko razkrilo ilegalno mrežo, je bilo potrebno otroke pod drugimi imeni skriti na varna mesta in jim omogočiti kolikor toliko normalno preživetje. Takih otrok je bilo prvo leto vojne v Ljubljani 15, število pa je postopoma naraščalo in proti koncu vojne jih je bilo 107. Starost otrok je bila od petnajst let navzdol, med njimi je bilo precej dojenčkov. Prvo leto, od julija 1941 do maja 1942, je skrb zanje Komunistična partija zaupala Adi Krivic, od maja 1942 do konca vojne pa izjemni Ani Zihlerl – Mami. Obe sta si nabirali izkušnje že v predvojnih akcijah socialne pomoči zaprtim revolucionarjem in brezposelnim delavcem, ki jih je organizirala Komunistična partija skupaj s sindikati in drugimi naprednimi silami: Krivičeva v domu visokošolk, Zihlerlova pa od 1933 v Rdeči pomoči, kasneje v Ljudski pomoči in nazadnje v Slovenski narodni pomoči. Te izkušnje so Zihlerlovi, ki je sama vzgojila in izšolala štiri svoje otroke, pomagale, da je svoje delo opravljala načrtno, vestno in zlasti konspirativno. Uspelo ji je, da do osvoboditve Ljubljane sovražnik ni odkril mreže otroškega varstva. Tako je vseh stosedem otrok ilegalčkov in šestinsedemdeset otrok, ki so živeli pri materah in je zanje prav tako skrbela Zihlerlova, razen ene same izjeme, ostalo živih in zdravih. Za svoje delo je bila Zihlerlova odgovorna neposredno Poverjeništvu centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije v Ljubljani: Lidiji Šentjurc, kasneje pa Miri Svetina – Vlasti.

Ta pogumna žena je pri petinpetdesetih letih živela življenje ilegalke, včasih oblečena preprosto kot skrbna gospodinja, ki hiti po nakupih, drugič kot elegantna gospa, ki daje vtis dobrodelne dame kakšnega katoliškega društva. S svojimi sodelavci se je dobivala največkrat v cerkvah. Imela je razpredeno široko mrežo sodelavk in sodelavcev, ki pa niso vedeli drug za drugega. Čeprav so jo, zlasti zadnje leto vojne, vztrajno iskali domobranci, črna roka, policija in gestapo, v vseh letih ni

bila niti enkrat aretirana. S potrpežljivim delom ji je uspelo prenesti svoj način dela tudi na ostale sodelavke, ki kljub temu, da so bile skoraj ves čas v akciji, niso ogrozile niti sebe niti drugih. Pri svojem delu so skoraj vedno pešačile, v vsakem vremenu, običajno tik pred policijsko uro, le redko so se peljale s tramvajem. Prenašale so hrano, oblačila, igrače in opremo za ilegalčke ter denar za podporo družinam. Vse to so zbrale od sodelavcev in simpatizerjev po široki mreži Osvobodilne fronte, skladiščile v skrivnih prostorih ali pri zaupnih družinah.

Okupator je prebivalstvu dodeljeval pičle količine hrane in še ta se je delila na karte glede na prijavljene člane. Ilegalci, vključno z otroki, niso bili prijavljeni, zato kart niso mogli dobiti. Potrebno je bilo veliko iznajdljivosti, da se je zagotovilo vsaj nujno hrano za otroke. Osvobodilna fronta je imela svoje ljudi v raznih uradih. V posebno zaupnih trgovinah je bilo mogoče dvigovati blago s ponarejenimi živilskimi kartami, meso pa pri štirih ljubljanskih mesarjih.

Zagotovitev zanesljive zdravstvene pomoči je bila ena pomembnih in nujnih nalog skrbi za te otroke in matere. Mnogi zdravstveni delavci so bili vključeni v Osvobodilno fronto, toda pomoč so nudili tudi drugi, ki sicer niso delovali v Osvobodilni fronti. Ozračje v porodnišnici je omogočalo, da so v miru rojevale ogrožene matere »begunke z Gorenjske« in pod drugim imenom celo ilegalke. Organizacija ljudske pomoči, ki je skrbela za reševanje zaprtih ilegalcev, je prav tu izvedla nekaj nadvse drznih akcij. Angelca Ocepek - Dovč, ki je rodila v ljubljanski porodnišnici pod stražo italijanskih vojakov, je uspela preoblečena pobegniti iz porodnišnice, dojenčka pa je aktivistka Darinka Kovačič odnesla kar v cekarju. Nekatere ilegalke in zapornice, ki so bile začasno izpuščene zaradi poroda, so rodile v zasebnem sanatoriju družine Derganc.

V otroški bolnici, zlasti pa v Dečjem domu, so našli zatočišče tudi zdravi otroci ilegalcev in partizanov, in sicer pod napačnimi diagnozami in izmišljenimi imeni, dokler zanje niso našli ustreznega doma oziroma rejniške družine. Mala Nasta se je v Dečjem domu, kamor so jo prinesle sosede, skrivala kar pol leta, dokler zanje niso dobili primerne družine. Desna roka Ziherlove za zdravstveno skrb otrok ilegalčkov je bila sestra Dragica Bidovčeva, ki je obiskala otroke na domu, spremljala njihovo zdravstveno stanje ter posredovala v nujnih primerih za sprejem v zdravstvene ustanove, da ne omenjamo mnogih uglednih otroških in splošnih zdravnikov, ki so v vsakem trenutku priskočili na pomoč, vedoč, komu pomagajo.

Skoraj v vseh zaporih in transportih so bile tudi nosečnice in matere z majhnimi otroki. V množičnih demonstracijah žensk v Ljubljani od februarja do avgusta 1943 so s podpisanimi peticijami ženske med drugim zahtevale tudi izpustitev nosečnic in mater z otroki. Pravna pomoč Osvobodilne fronte je naposled izbrskala, da po italijanskih zakonih nosečnice ne spadajo v ječo, dokler otrok ne dopolni šest mesecev starosti. Nekatere

nosečnice so tako izpustili, med njimi tudi dr. Marjo Borštnik, a se je že maja ponovno skupaj z novorojenčkom znašla v zaporu, v sobi z drugimi materami, prav tako z dojenčki.

Pridobitev nastanitvenih možnosti je bila za mrežo Osvobodilne fronte prav gotovo najtežja naloga. Najtežje je bilo dobiti nastanitev za otroka in mater ilegalko, ki jo je iskala policija. Tako je ena od njih v štirih mesecih petnajstkrat zamenjala bivališče; največkrat je morala prav zaradi otroškega joka zapustiti zanesljivo družino. Ko so se te matere ponovno vključile v ilegalno delo, je bilo lažje dobiti rejniško družino za otroka. Rejniških družin je bilo v Ljubljani več kot tristo, kajti le malo otrok je imelo srečo, da so do osvoboditve ostali samo pri eni družini. Mnogi so vsaj enkrat do trikrat zamenjali družine, kar je od otrok zahtevalo nenehno prilagajanje, povečalo občutek ogroženosti in povzročalo druge težave. Otroški jok je bil le zunanji odsev hudih duševnih stisk, ki so jih preživljali ob takih neljubih, a nujnih posegih. Radovedni sosede so begali že tako ali tako vznemirjene rejnike in otrok je prav zaradi tega moral drugam. Praviloma naj bi člani rejniške družine ne bili povezani z ilegalnim delom. Če se je kateri kompromitiral z ilegalnim delom, je bilo treba otroka nujno premestiti v drugo družino. Partija in Osvobodilna fronta sta preko otroškega sektorja odločno zahtevali, naj rejniki prenehajo z vsakim ilegalnim delom, ko prevzamejo otroka.

Nekaj primerov, ki jih navaja Ada Krivic:

Ko je mali Jožko končno prišel k stalni rejnici, je njen mož odločno nasprotoval, da ga sprejme. Ženska je vztrajala in otrok je našel najboljši dom. Šele precej let po vojni je izvedela, da je imel mož v svoji obrtni delavnici bunker ilegalnega materiala in orožja.

Žalostna je zgodba male Metke, ki je končno našla dobra rejnika, a ju tudi kmalu izgubila, ker so belogardisti oba odpeljali, ju zaklali in vrgli v Ljubljano.

Tri in polletna Erika Lučka (Kocbekova) je verjetno prehodila najtežjo pot od maja 1942 do 1944, ko so ji belogardisti najprej odpeljali rejnico, nato pa zvijačno ugrabili še njo. Skrili so jo k nunam v Lichtenturn, kjer so jo odkrili šele po letu 1945, vso izčrpano, ušivo in garjavo.

Nekaj otrok je živel tudi v internatu, med njimi šest deklic in šest dečkov. Deklice so bivale v internatu Franje Tavčarjeve, v Lichtenturnu, Notre Dame ter v zavetišču Vič; dečki pa v zavetišču Vič, internatu kneginje Zorke (Zvonarska 1), v Marjanišču, v Križankah in v Trnovem. Verjetno so bili to šoloobvezni otroci in v internatu so imeli tudi pomoč za učenje. Bratje in sestre so živeli vsak v svojem internatu. Od vseh 183 otrok (107 in 76) je bilo 76 bratov in sester; trije otroci iz šestih družin, šestkrat po dve sestri, petkrat po dva brata ter osemnajstkrat brat in sestra. Večina teh otrok ni mogla živeti v isti družini, razen tistih, ki so živeli pri materah, starih starših ali drugih sorodnikih. Med rejniki so bila

tudi pogumna dekleta, kot na primer učiteljica Lojzka Ropič ali Breda Vagaja, hči uglednega upokojenega ravnatelja novomeške gimnazije, ki so otroke priznale za svoje nezakonske otroke ter jim tako do konca vojne zagotovile varen in miren dom.

Po osvoboditvi se je od vseh 183 otrok vrnilo v popolne družine le 133 otrok, ostalih 50 pa je ostalo brez enega ali obeh staršev. Od 107 ilegalčkov so brez obeh staršev ostali štirje otroci, 5 jih je izgubilo mater, 20 pa očeta. Od 76 otrok, ki so živeli pri materah, sta dva izgubila mater, 19 pa očeta. Če popolnih sirot niso vzeli sorodniki, je družba zanje poskrbela z namestitvijo v ustreznih ustanovah, zagotovila jim je tudi šolanje. Prav gotovo ta skrb ni bila nadomestilo za izgubljene starše, kar je pri nekaterih pustilo neizbrisen pečat. Vsi otroci so se morali ločiti od rejnikov, na katere so se že navezali, in se znova prilagajati novim okoliščinam tudi v lastnih družinah in z lastnimi starši, od katerih so se že odtujili. Še več let so jih spremljale razne težave: strah pred temo, ki ga je spremljal jok ponoči, strah pred kakršnokoli uniformo, zavrtost v stikih z ljudmi itn. Ljubeče družinsko okolje je pripomoglo, da so vse te motnje počasi izginjale in da so nekateri uspešno zakorakali v življenje (med njimi zdravniki, tudi svetovno priznani dr. Marko Godina, pravniki, pedagogi, kiparji, socialni delavci, itn.). Žal pa so se stiske v nekaterih primerih stopnjevale do hudih travm in celo pravih živčnih obolenj.

Ljubljanski ilegalčki in skrb Osvobodilne fronte zanje v vseh letih po koncu druge svetovne vojne še niso doživeli celostne obdelave. V mnogih knjigah so omenjeni, vendar v celoti nikoli obdelani. Ada Krivic je zadnje desetletje svojega življenja namenila zbiranju spominov tedaj že odraslih otrok, zbiranju pričevanj še živečih rejnikov, staršev in drugih aktivistov, vključenih v mrežo skrbi za otroke. Žal jo je bolezen prehitela, zato dela ni mogla dokončati. To gradivo namerava revija *Borec* objaviti v letu 2000 kot celostno delo zapuščine Ade Krivic.

PRIPIS

Sestavek je povzetek sestavka Ade Krivic »Skrb za ogrožene družine z otroki v Ljubljani«, objavljenega v knjigi *Otroštvo v senci vojnih let*.

Zora Konjajev: RAZMERE NA KOČEVSKEM, DOLENJSKEM, NOTRANJSKEM IN V BELI KRAJINI

V drugi svetovni vojni je bilo slovenskim otrokom namenjenega toliko zla, da se sprašujemo, kako bi bilo, če bi okupatorju uspelo uresničiti svoje načrte. Po programu nacističnih voditeljev so slovenske otroke prese-ljevali, zapirali v koncentracijska taborišča, kjer so umirali od lakote, ali pa so jih nasilno potujčevali in vključevali v nemške družine. Osvobodilni boj in ljudska oblast sta z različnimi oblikami varstva otrok v okupiranih

predelih Slovenije in na osvobojenem ozemlju preprečila uničenje mladega rodu in raznarodovanje.

Takoj po okupaciji Dolenjske, Kočevske, Notranjske in Bele krajine so se morali za zdravje otrok zavzeti zavedni zdravniki, ki se niso umaknili »na varno« v Ljubljano. Otrokom, rojenim ob letalskih napadih na naselja, ob sovražnikovih vdorih ali ob poškodbah z zavrženim orožjem, so nudili prvo pomoč in jih oskrbeli po svojem znanju in močeh. Pozimi 1943/1944 je po Kočevskem in Dolenjskem divjala hujša epidemija davice, ki je terjala precej otroških življenj. Primanjkovalo je namreč cepiv in zdravil, ker okupator ni skrbel za zdravje okupiranega prebivalstva, saj je načrtoval genocid slovenskega naroda. Zdravniki so pričeli po vaseh cepiti otroke proti davici s cepivom, ki so ga dobili po skrivnih poteh iz Ljubljane ali Novega mesta, da bi epidemijo omejili in obvarovali zdrave otroke. Po kočevskem zboru leta 1943 je bila oblikovana vrhovna civilna oblast. Z odlokom Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta sta bila v začetku 1944 ustanovljena odsek za zdravstvo in odsek za socialno skrbstvo. Osnovan je bil tudi Zdravstveni svet, ki je reševal vprašanja preventivne in kurativne medicine civilnega prebivalstva v izrednih vojnih razmerah. V celotnem konceptu zdravstvenega varstva je bila skrb za mater in otroka izredno živa. Za osnovno zdravstveno varstvo je na Notranjskem, Dolenjskem in v Beli krajini skrbelo dvanajst okrajnih in okrožnih zdravnikov, ki so se ravnali po navodilih Zdravstvenega sveta. Vodili so ambulate, pregledovali in cepili prebivalstvo, širili zdravstveno prosveto in delovali kot šolski higieniki. V vaseh je bilo ustanovljenih petindvajset ambulant, ki so jih vodile babice in bolničarke, zbrane med pogumnimi in požrtvovalnimi dekleti. Usposobile so se v bolničarski šoli, ustanovljeni na osvobojenem ozemlju. Bolničarke so širile zdravstveno prosveto, bile so v pomoč nosečnicam; za matere je skrbelo tudi sedeminpetdeset babic. Skrbele so za dojenčke in bolne šolarje. Pomagale so sirotam in onemoglim. Za zdravje prebivalstva so skrbele ustanovljene postaje prve pomoči, higienske postaje in higienske ekipe, ki so razkuževale, zdravile garjavost in cepile prebivalstvo proti nalezljivim boleznim. V Beli krajini je bila leta 1944 velika epidemija trebušnega tifusa. Ustanovljene so bile tri civilne partizanske bolnišnice, v Trebnjem, v Kanižarici pri Črnomlju in v Starem trgu pri Ložu. Bolnišnice so sprejemale samo civilne bolnike, med njimi pa so bili tudi otroci. Črevesna obolenja, obolenja dihal, gnojna vnetja kože in podkožja, slabokrvnost in nalezljive bolezni, med njimi več primerov davice, trebušnega tifusa in jetike, so bili razlog za sprejem otrok v bolnišnico.

Na osvobojenem ozemlju Bele krajine in tudi na Dolenjskem, Notranjskem in Kočevskem so se razmere v tretjem letu vojne hudo poslabšale. Civilno prebivalstvo je izčrpalo vse rezerve, bilo je lačno, golo in boso. Primanjkovalo je obleke, obutve in hrane, predvsem mleka, maščob,

moke, sladkorja in soli. Teh hranil ni bilo na voljo niti za bolnišnico. Pomanjkanje je najhuje prizadelo otroke, saj v hrani niso dobili osnovnih gradiv za rast in razvoj. Poročila zdravnikov in okrožnega sanitetnega referenta iz tega časa so pretresljiva. Kar 95 odstotkov otrok ni imelo primernih oblačil in obutve, higiena je bila na nizki ravni, saj ni bilo mila, glavnikov ter perila za preoblačenje. Pri otrocih so se pojavljale hude stopnje podhranjenosti, avitaminoze, slabokrvnosti, neodpornosti proti nalezljivim boleznim, med šolarji pa golšavost, saj so jedli neslano hrano. Jodirane soli ni bilo mogoče dobiti, še navadne soli ni bilo niti za potrebe bolnišnic. Zaradi pomanjkanja perila in mila sta bili razširjeni garjavost in ušivost. Zato so bila gnojna vnetja kože in podkožja pogosta, grozila pa je tudi velika nevarnost, da se v Sloveniji pojavi pegavec, ki je divjal po sosednji Hrvaški.

Otroci so bili tudi žrtve vojnega orožja. Med 594 bolniki, ki so bili v letu 1944 sprejeti v bolnišnico Kanižarica, je bilo kar 84 otrok, ki so se ranili ob igri z odvrženim strelnim orožjem. Pogled na ranjene otroke, ki jim je eksplozija italijanske ročne granate raztrgala roke, noge ali jih oslepela, ob številnih ranah na telesu in obrazu zaradi drobcev, ki so se zarili v kožo, je bil grozljiv in pretresljiv. Ranjene otroke so običajno pripeljali z volovsko vprego v pletenih košarah za steljo, v umazanih, raztrganih oblekah, saj so se igrali na paši, okrvavljene, tudi izkrvavljene, šokirane ali podhlajene. Čakal jih je obsežen kirurški poseg. Po najboljših močeh smo jih pripravili za operacijo, jih nekako očistili in pred posegom narkotizirali. Za narkozo je bil sprva na voljo kloroform, ki je bil za otroke nevaren in smo v enem primeru doživeli zastoj srca. Vendar je oživljanje uspelo. Kasneje smo narkotizirali z etrom, ki so ga pošiljali zavezniki. Poškodbe so si bile podobne. Otrok je z levico prijel granato in tolkel po njej običajno s kamnom v desnici. Ko je granato razneslo, je otroku odtrgalo levico, na desnici pa je običajno od vseh prstov ostal samo mezinec. Številke poškodovanih so strašljive in veljajo samo za eno leto in eno bolnišnico. V enaintridesetih primerih je bila potrebna amputacija prstov rok in nog, najmlajši deček, ki je izgubil roko, je imel komaj štiri leta. Šestim otrokom je bilo potrebno odstraniti oko, večkrat je bil pozneje tudi izgubljen vid. Deček, ki mu je ob igri odtrgalo roko, je umrl za tetanusom, ker pred transportom ni pravočasno dobil protitetanusa seruma. Zdravljenje ranjenih otrok je bilo težavno. Bolnišnica ni imela zdravil za lajšanje bolečin, zdravil za preprečevanje gnojenja in dovolj obvez. Zdravljenje je bilo dolgotrajno, obiski staršev so bili redki, saj sta jim obiskovanje oteževala oddaljenost in pogosti sovražnikovi vdori. Dolgotrajno zdravljenje pohab, pogled nanje in prestano trpljenje so vplivali na otroke. Bili so prekomerno resni, nisi slišal veselega smeha, tudi želje po igri, ruvanju ali večji aktivnosti niso kazali. Otopeli so posedali na dvorišču na soncu in strmeli v prazno. Kakšna je bila njihova usoda po

odpustu iz bolnišnice, ni znano. Vsekakor so ostali invalidi za vse življenje. V Kanižarici se je zdravila tudi večina od 150 otrok beguncev iz Drežnice v Gorskem Kotarju, katerih starše so poklali ustaši. Bili so bolni, podhranjeni, oslabei in prestrašeni. Mnogi so dobili varno streho pri družinah v Beli krajini, dokler niso bili v marcu 1945 evakuirani v Dalmacijo. Tedaj je bilo zaradi pričakovanega sovražnikovega vdora ob koncu vojne in represalij evakuiranih tudi 1.924 oseb iz Bele krajine. Med njimi je bilo 600 otrok. Evakuirane so bile matere z otroki, starčki ter bolniki. Neka mati iz novomeškega okrožja je imela kar pet otrok v starosti od treh do sedemnajst let. Evakuiranci, ki so jih v Dalmacijo prepeljala ameriška letala, niso imeli ničesar s seboj in so se naselili v praznih počitniških hišah Splitčanov. Hrane iz zavezniške pomoči je bilo dovolj in so jo begunci delili z domačini, ki so tedaj, ravno osvobojeni, hudo lakotili. Otrokom sprva ni bilo lahko, vendar so toplo sonce, svež zrak, morje in bogata hrana opravili svoje. Avitaminoze, podhranjenost in slabokrvnost so se iz dneva v dan popravljale. Milo, sveže perilo in obleke, ki jih je podaril ameriški Rdeči križ, skrbno razkuževanje in odstranjevanje garij, so odpravili te nevarne nadloge. Po končani vojni so se begunci vrnili v ožjo domovino, kjer sta jih čakala svoboda in življenje, za katerega niso vedeli, kakšno bo, saj so bili domovi mnogih požgani ali porušeni.

Herman Janež: **MOJ POGLED 55 LET NAZAJ V PRETEKLOST**

Doživetja so spomin večnosti in zgodovina časa. Tako gledam nazaj v čas pred petinpetdesetimi leti, na čas v Campo Concentramento Internati Civili No 89 di Gonars. Koncentracijsko taborišče Gonars v Italiji. Tu sta ves čas svojega obstajanja, od februarja 1942, obratovali dve popolnoma samostojni koncentracijski taborišči. V letu 1943 imenovani eno žensko, drugo moško. Moja misel se vrača v žensko taborišče, v tisto gonarško »beto«, ki je bila, sestavljena iz treh sektorjev, do konca oktobra 1942 tudi moško taborišče. Tedaj pa so internirance razselili v druga koncentracijska taborišča, predvsem v Renicci, in 200 internirancev v koncentracijsko taborišče na Rabu. Vzrok je bil delno uspeli pobeg osmih internirancev v noči s 30. na 31. avgust 1942 skozi izkopani rov, šestdeset metrov dolgi Teleskop pod 22. barako.

V mesecu novembru je postalo to taborišče čisto neki drugi Gonars. V ledenomrzle barake sektorja »beta« so začeli prihajati transporti žena in otrok, le še spomin na nekdanje ljudi, kakršni so bili pred vstopom v taborišče; bili so živi okostnjaki, iz koncentracijskega taborišča na Rabu. Z njih so kapale uši, zlasti ogromno jih je bilo na lasišču, da so se gnide svetile kot srebro. V teh podobah človeških strahov ni bilo moči in ne toplote. Še krvi ni bilo več. Prevladovale so matere z otroki z Dolenjske, Bele krajine, Kočevske, Notranjske in Čabranskega. Dne 4. decembra so

ISONZO 1920

SOCA

Razglednica Soča, 1920

Antični misleci so čas primerjali z reko ali drevesom.

*Reka spreminja strugo in tok človeške zgodovine je razburkan in deroč, kot reka
na razglednici, ki je nastala tri leta po koncu prve svetovne vojne in po kateri
se imenuje dvanajst bitk.*

19. in 20. barako napolnile zapornice iz ljubljanskih zaporov. Prevladovale so študentke in tudi dijakinje. Njihova podoba ni bila tako strašna. Z Raba pa so prihajali transporti še ves december.

Nastopil je čas deževja. Živi okostnjaki so se lačni, izstradani, zamorjeni, premraženi zaprli vase in v mrzle barake, kjer so preležali po ves dan. Strašno obdobje so imeli za seboj. Rab vseh Rabov, lakoto, žejo, neznosno stradanje, smrt dan za dnem. Izguba najbližjih, otrok in staršev, mož in žena. Pred tem požig doma, streljanje talcev. O tem govori »Maša za moje ustreljene«. Množično umiranje tudi v Gonarsu. Najprej oni najmlajši in najmanjši mučenci, rojeni na Rabu. Še umreti niso mogli. Pivkale so uboge koščice. Hkrati z njimi še starke, ki jim je uspelo ubežati z Raba. Rojevali so se tudi novi trpini. Že ob rojstvu so začeli kruti okupatorji nad njimi izvajati nasilje. Kar 63 jih je zagledalo ta žalostni svet v položaju interniranca. In kaj je vredno spomina, poleg vsega hudega, v mesecu februarju? Strašen požar v »beti«. Ogenj je izbruhnil v pisarni komandanta taborišča, in sicer v kotu, kjer je stala njegova delovna miza. Po taborišču je krožila informacija, da je požar mogoče povzročil odvržen cigaretni ogorek ali pa ga je podtaknil antifašist, sit vojne. Poslopje komande in kantine je pogorelo do tal. Od barak so bile najbolj izpostavljene 1.a, 7. in 10. S polivanjem so Italijani preprečili razširitev požara na barake. V vsem sektorju je zavladala strašna panika. Ljudje so zbegani jemali svoje borno imetje, matere so s posebno skrbjo pazile na svoje otroke, bila je namreč noč, zato je bilo še težje in huje, in vse se je pomikalo v prostor pred sektorjem »alfa«, kjer je bil glavni vhod v taborišče. Tudi ta noč je bila polna groze in najbrž sedaj prvič opisana. Manj strašna od poplave na Rabu.

Večina internirank ni poznala paketov iz domovine. Kdo naj jih pošlje? Cela območja ob meji z NDH so bila požgana, prebivalstvo pa v celoti izgnano v koncentracijska taborišča. Tudi v Gonarsu je smrt kosila z velikimi zamahi. Na abecednem seznamu, ki je nastal leta 1973, je 737 oseb. Pa ni popoln. Sam sem ugotovil, da treh ni. V nišah dveh kript kostnice v Gonarsu počivajo posmrtni ostanki 453 internirancev. Nekatere krstice so lahke, ker so prazne. V njih naj bi počivale koščice dojenčkov, rojenih v taboriščih. Trenutno je na dopolnjenem seznamu 740 imen. Te žrtve naj bi izgubile življenje v koncentracijskih taboriščih Padova, Visco, Treviso-Monigo in Gonars. Vsi ti naši ljudje zaslužijo spomin večnosti. Kako je nekdanjemu otroku po tolikih letih, ko se dotakne krstice z imenom svoje matere, sestre, babice in tete? V taborišču je ostal samo otrok, sedaj se vrača sam v domovino že kot starček. Življenje je postaralo otroka. To je zgodovina časa.

PRIPIS

Aktiv veterank pri občinskem odboru ZB Novo mesto, ki ga vodi prizadevna in požrtvovalna Dragica Rome, na vsakoletnih srečanjih v raznih krajih Dolenjske

obravnavala zanimive in aktualne teme. Tokrat so se veteranke odločile, da v prostorih osnovne šole v Šentjernej pripravijo za 50 do 60 udeležencev okroglo mizo o trpljenju otrok v okupirani Sloveniji. Organizatorje srečanja pa je prijetno presenetilo več kot 150 udeležencev z Dolenjske, Posavja, Bele krajine, Ljubljane in celo Štajerske. Srečanja v Šentjernej, ki je bilo 15. maja 1998, sta se v imenu glavnega odbora ZZB NOV Slovenije udeležili Ela Ulrih - Atena, predsednica, in članica glavnega odbora Tilka Blaha. Zbor je pozdravil tudi domačin, general Alojz Hren, ki je opisal zgodovinske dogodke teh krajev. K besedi se je priglasilo večje število udeležencev.

Vse priznanje za vsestransko pomoč organizatorjem srečanja zaslužijo ravnatelj Osnovne šole Šentjernej in ostali člani delovnega kolektiva. Udeleženci so še posebno hvaležni učencem in režiserki, ki so v kulturnem programu prikazali sodobno trpljenje v razdejanem Sarajevu, prirejenem po znanem *Dnevniku* Zlate Filipovič.

Udeleženci okrogle mize *Trpljenje otrok v okupirani Sloveniji (1941–1945)* so na koncu sprejeli Izjavo, v kateri opozarjajo na današnje stanje otrok in pozivajo vse za pomoč in prizadevanje – za srečno prihodnost današnjih rodov.

Ivanka Žagar Milovanović